

FİKRƏT CAHANGİROV

**İNGİLİS DİLİNDƏ PERFƏKT
ZAMANLAR SİSTEMİ VƏ ONUN
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏSİ**

BAKİ– “ELM”– 2007

Elmi redaktor: Ağamusa Axundov, AMEA-nın həqiqi üzvü

Rəyçilər: Məsud Mahmudov, filologiya elmləri
doktoru, professor
Azad Məmmədov, filologiya elmləri doktoru,
professor

Fikrət Cahangirov. İngilis dilində perfekt zamanlar sistemi və onun Azərbaycan dilində ifadəsi. Bakı: «Elm», 2007. 122 səh.

ISBN 5-8066-1757-2

Monoqrafiya ingilis dilinin fel sistemində mühüm yer tutan perfekt zaman formalarının qrammatik-semantik və üslubi xüsusiyyətlərinin elmi şərhinə və onların Azərbaycan dilində ifadə üsullarının açıqlanmasına həsr olunmuşdur.

Kitabdan dil nəzəriyyəsi mütəxəssisləri, xarici dil müəllimləri və ingilis dilini öyrənmək istəyənlər faydalana bilərlər.

4602020100

655(07)-2007

Qrifli nəşr

“Elm” – 2007

GİRİŞ

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilinin zaman sistemində perfekt zaman formaları xüsusi yer tutur. Bu dildə perfekt zamanlar qrupu keçmiş, indiki, gələcək və keçmişə nəzərən gələcək perfekt zaman formalarını özündə birləşdirir. Bu formaların hər birinin özünəməxsus qrammatik quruluşu, məna xüsusiyyətləri və Azərbaycan dilində ifadə vasitələri vardır. Lakin bu vaxta qədər ingilis dili perfekt zamanlar qrupu Azərbaycan dili fel zamanları ilə müqayisəli şəkildə xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. Dilçilik ədəbiyyatında ingilis dilindəki perfekt zaman formaları barədə alimlər arasında fikir birliyi də yoxdur. Perfektin zaman, yoxsa tərz kateqoriyası olması və ya bunların hər ikisindən fərqli spesifik bir kateqoriya olması kimi ideyalar dilçilər arasında geniş mübahisələrə səbəb olmuşdur. Lakin perfekt formalarının hansı qrammatik kateqoriyaya aid edilməsi məsələsi müasir linqvistik ədəbiyyatda birmənalı həllini tapmamış və ingilis dili qrammatikasının aktual problemlərindən biri kimi qalmaqdadır. Təqdim olunan monoqrafiyada ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında bu problemin aktual müqayisəli-tipoloji məsələləri tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi ingilis dilində perfekt zaman formalarının Azərbaycan dilində ifadə vasitələrini ümumi dilçilik zəminində araşdırmaqdan, ümumi-oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Həmin məqsəd aşağıdakı vəzifələri şərtləndirir:

- Müasir ingilis dilinin zaman sistemində perfekt zaman formalarının yerini müəyyənləşdirmək;
- Perfekt zamanın mənşəyini izləmək;
- Müxtəlif dillərdə perfekt zaman formalarını aydınlaşdırmaq;
- Perfekt zaman formalarının məna xüsusiyyətlərini göstərmək;

- Perfekt zaman formalarının hər birinin Azərbaycan dilində ifadə vasitələrini üzə çıxarmaq və konkret elmi təhlilini vermək;
- Dil üslublarında perfekt zaman formalarının işlənmə tezliyini təyin etmək;
- Perfekt zaman formalarının üslubi imkanlarını müəyyən etmək və s.

İngilis dilində perfekt zaman formalarının Azərbaycan dilində ifadə vasitələri tipoloji baxımdan ilk dəfə bu monoqrafiyada hərtərəfli öyrənilmiş, onların mənə xüsusiyyətləri, müxtəlif funksional üslublarda yeri, üslubi imkanları və s. araşdırılmış, ilkin elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Tədqiqatda dillə təfəkkürün vəhdəti zəminində fəlsəfi və qrammatik zaman kateqoriyalarının əlaqəsi kimi ümumi dilçilik məsələlərinə toxunulur və müxtəlif sistemli dillərdə qrammatik zaman kateqoriyasının özünəməxsusluğu yeni konkret dil materialları əsasında açıqlanır.

Tədqiqat işinin nəticələrindən ingilis dili qrammatikasının nəzəri və praktik tədrisi zamanı, nəzəri qrammatika üzrə mühazirə və seminarlarda, magistratura üzrə xüsusi kurslarda istifadə edilə bilər.

Kitab yazılarkən fəlsəfi və qrammatik zaman kateqoriyaları barəsində olan araşdırmalar əsas götürülmüş, ingilis, Amerika yazıçılarının əsərlərindən, eləcə də Azərbaycan dilinin materiallarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat müqayisəli-tipoloji metodun qarşılaşdırılmalı açıqlama, qarşılaşdırma metodikası və tipoloji tədqiqlər üsulları ilə aparılmış, yeri gəldikcə təsviri metodun təsnifat və sistemləşdirmə, paradiqm, semantik sahə, modelləşdirmə və s. tədqiqat üsullarından istifadə edilmişdir.

Monoqrafiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş mənbələrin, elmi-nəzəri ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

Monoqrafiyanın I fəslində dilçilikdə fəlsəfi və qrammatik zaman anlayışları arasındakı əlaqə və münasibətlərdən bəhs olunur. Burada tanınmış dilçilərin fəlsəfi və qrammatik zaman barəsində fikirlərinə istinadən ingilis və Azərbaycan dili materialları əsasında qrammatik zamanın müxtəlif sistemli dillərdə təzahürü formaları tipoloji cəhətdən təhlil edilir.

II fəsil «Perfekt zaman formaları və onların Azərbaycan dilində ifadə vasitələri» adlanır. Həmin fəslin «ümumi qeydlər»ində ingilis dilində perfekt zaman formalarının mənşəyi və bu formalar haqqında ingilis və rus dilçilərinin fikirləri nəzərdən keçirilir.

II fəslin «Present Perfect və onun Azərbaycan dilində ifadə vasitələri» hissəsində ingilis dilində felin indiki zaman çərçivəsində indiki perfekt zaman formasının yeri müəyyən olunur. Daha sonra indiki perfekt zamanın mənə xüsusiyyətləri və Azərbaycan dilində ifadə formaları bədii əsərlərdən götürülmüş misallar əsasında açıqlanır.

Həmin fəslin «Past Perfect və onun Azərbaycan dilində ifadə vasitələri» yarımbaşlığında keçmiş perfekt zaman formasının semantik-qrammatik xüsusiyyətləri, cümlədəki sintaktik rolu və Azərbaycan dilində ifadə vasitələri zəngin dil materialları əsasında tədqiq edilir.

Bu fəslin «Future Perfect və onun Azərbaycan dilində ifadə vasitələri» hissəsində müxtəlif dillərdə gələcək perfekt zaman formasına uyğun gələn zamanlar üzə çıxarılır və ingilis dilində gələcək perfektin mənə xüsusiyyətləri və onun Azərbaycan dilində ifadə vasitələri araşdırılır. «Future-Perfect-in-the-Past və onun Azərbaycan dilində ifadə vasitələri» bölməsində bu zaman forması barədə ayrı-ayrı dilçilərin fikirləri nəzərdən keçirilir, keçmişə nəzərən gələcək perfekt zaman formasının mənə xüsusiyyətləri və Azərbaycan dilində ifadə vasitələri açıqlanır.

III fəsil « Perfekt zaman formalarının üslub xüsusiyyətləri» adlanır. «Ümumi qeydlər»də dilçilikdə üslub və üslubiyyat məsələlərinə toxunulur.

Həmin fəslin « Perfekt zaman formaları dil üslubları işığında» hissəsində ingilis dilində perfekt zaman formalarının müxtəlif dil üslublarından işlənmə tezliyi konkret materiallar əsasında təyin edilir və onun bədii mətdəki rolu tədqiq olunur.

III fəslin «Perfektiv zaman əvəzlənmələri» hissəsində perfekt zaman formalarının başqa zamanlara münasibəti və digər üslubi xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır.

Monoqrafiyanın «Nəticə» adlanan hissəsində tədqiqatın əsas qənaətləri ümumiləşdirilmişdir.

I FƏSİL

FELİN ZAMAN KATEQORİYASININ TƏDQIQINƏ DAİR

Dilçilikdə zaman məfhumundan danışarkən ilk öncə fəlsəfi və qrammatik zaman anlayışları arasındakı münasibətləri müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Bütün maddi obyektlər əbədi hərəkətdə, dəyişmə və inkişafda olduqlarından onlarda baş verən çeşidli proseslər yalnız məkan daxilində deyil, eyni zamanda müəyyən zaman çərçivəsində cərəyan edir. Fəlsəfi zaman dedikdə maddi obyektlərin və proseslərin sürəkliliyi, axıcılığı, mərhələləri, hadisələrin səbəb-nəticə münasibətləri, onların qarşılıqlı əlaqələri və s. başa düşülür. Zamanı ölçmək üçün saniyə, dəqiqə, saat, ay, il və s. ölçü vahidlərindən istifadə olunur.

Məkandan fərqli olaraq zaman birölçülüdür. Bu, başqa sözlə, zamanın verilmiş anını təyin etmək üçün təkcə bir kəmiyyətin verilməsi kifayətdir. Zaman etibarilə cisim yalnız bir istiqamətdə – keçmiş, indiki və gələcək zaman hədudlarında hərəkət edir.

Zaman geriədməzdir. Zamanın geriədməzliyi insanların həyat təcrübəsi ilə təsdiq olunub, hadisələrin qarşılıqlı təsirlərində səbəb-nəticə münasibətlərinin geriədməzliyi və inkişafın yüksəliş xarakteri ilə şərtlənir.

Zaman sonsuzdur, çünki onun əvvəli və sonu yoxdur, o nəhayətsizdir. Zaman həm məntiqi, həm də qrammatik kateqoriyadır.

Qədim yunan filosofu Aristotel «Kateqoriyalar» adlı əsərində kateqoriyanı obyektiv reallığın inikası və ən yüksək ümumiləşməsi kimi göstərir. Aristotelə görə, 10 kateqoriya vardır; mahiyyət (substansiya), kəmiyyət, keyfiyyət, münasibət, məkan, zaman, vəziyyət, hal, hərəkət və iztirab [3, s. 81]. Göründüyü kimi, Aristotel zamanı da bu kateqoriyalar sırasına daxil etmişdir.

Məntiqi zaman kateqoriyası dildə həm leksik-morfoloji (zərf), həm də xüsusi qrammatik kateqoriya kimi fəaliyyət göstərir.

Zaman məsələsi haqqında fikirlərə qədim dövrlərdə – dilçiliyin hələ müstəqil bir elm kimi formalaşmadığı bir vaxtda rast gəlinir. Məlumdur ki, həm Aristotel, həm də İsgəndəriyyə qrammatikası məktəbinin nümayəndələri, o cümlədən frakiyalı Dionisi felin zaman baxımından keçmiş, indiki və gələcək zamanlara bölmüşlər. Aristotel indiki zamanı hazırkı zaman, keçmiş və gələcək zamanları isə felin halları adlandırmışdır [35, s.31; 65, s.6]. İsgəndəriyyə məktəbinin nümayəndələri qrammatik zaman haqqında öz dövrlərinə görə bir çox qiymətli fikirlər söyləsələr də, onlar felin zaman kateqoriyası məsələsini tamamilə elmi surətdə həll edə bilməmişlər.

Orta əsr ərəb qrammatikləri bir sıra dini, fəlsəfi və məntiqi baxışların təsiri nəticəsində hansı zamanın daha əvvəl, daha ilkin olması barədə də müxtəlif fikirlər söyləmişlər; Onların bəziləri qeyd edir ki, fel hər hansı bir iş, hadisə haqqında xəbər verir. Xəbər isə əslində, düzgün, doğru olmalıdır. İndiki zaman iş haqqında icra olunduğu vaxt xəbər verdiyinə görə əsas zaman sayılır. Məhz buna görə də indiki zaman başqa zamanlara nisbətən daha ilkindir. Başqalarına görə isə daha çox gələcək zaman ilkindir, çünki bu halda əvvəldən mövcud olmayan şey sonradan yaranır, yəni yoxdan var olur. Beləliklə, gələcək zaman yoxluqdan yaranan varlıq haqqında xəbər verir [19, s.21].

Zaman kateqoriyası felin ən mühüm qrammatik yarusunu təşkil edir. Məhz buna görədir ki, bir sıra dillərdə fel zaman sözü ilə ifadə olunur. Məsələn, alman dilində felin *Zeitwort* sözü ilə adlanır ki, bunun da hərfi mənası «zaman-söz», «zaman sözü» deməkdir. Kurtsius özünün «*Erläufurungen zu meiner Criesshishen Schulgrammatik*» əsərində felin zamanları barəsində önəmli fikir söyləmişdir: «İndiki, keçmiş və gələcək zaman arasındakı fərqlər yalnız hərəkətin danışıqna olan

münasibətinə əsaslanır» [48, s.539]. V.A.Boqoroditski özünün «Obhiy kurs ruskoy qrammatiki» kitabında felin zaman formalarını subyektiv-psixoloji cəhətdən səciyyələndirir. O yazır: «...Əgər hərəkət başqa şəxsə aiddirsə, keçmiş zaman «xatırlama» əqli aktına xidmət edir, gələcək isə «gözləmə» aktına uyğun gəlir və əgər hərəkət danışanın özünə, yəni birinci şəxsə aiddirsə, «məqsəd» aktına uyğun olur» [43, s.251].

A.M.Peşkovski «danışiq momenti» termininin mahiyyətini idealistcəsinə şərh edərək yazır: «Zaman kateqoriyası, gördüyümüz kimi, hərəkət zamanının danışiq momentinə (yaxud əksinə: danışiq vaxtının hərəkətin zamanına) münasibətini ifadə edir. Bəs burada «danışiq vaxtı» nə deməkdir? Bu hər şeydən əvvəl danışiq şüurunun momentidir. Axı danışan zaman kateqoriyasının köməyi ilə hərəkət zamanının öz xüsusi danışiq vaxtına olan münasibətini müəyyən edir, bu isə ona yalnız obyektiv görünə bilməz [72, s.89].

Yuxarıdakı mülahizələrlə razılaşmaq olmaz. Çünki həmin fikirlərdə qrammatik zaman kateqoriyasının obyektivliyi, onun fəlsəfi-məntiqi zamanın inikası olması öz əksini tapmır.

A.A.Axundov 1961-ci ildə nəşr olunmuş «Felin zamanları» kitabında fəlsəfi və qrammatik zamanlar haqqında dəyərli fikirlər söyləmiş, həmçinin onların arasındakı fərqlərdən də bəhs etmişdir: «Qrammatik zaman, bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan təfəkküründəki təzahürünün dildəki ifadəsidir. Qrammatika özündən zaman yaratmır, o yalnız insan şüurunda əks olunan obyektiv zamanı dildə öz xüsusi forma əlamətləri ilə qeyd edir və bununla yanaşı onu xeyli konkretləşdirir. Bu cəhətdən sərhədləri eyni olan obyektiv və qrammatik zamanlar bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Qrammatika müəyyən əlamətlər vasitəsilə hərəkət və ya halın baş verdiyi zamanı qrammatik cəhətdən dəqiqləşdirir» [2, s.4].

Fəlsəfi-obyektiv zaman $[Z_0]$ keçmiş $[K]$, indiki $[İ]$ və gələcək $[G]$ zamanları özündə birləşdirir. Ona görə də fəlsəfi və qrammatik zaman kateqoriyalarının əlaqəsini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

$$Z_0=K+İ+G$$

Fəlsəfi-obyektiv zaman bütün xalqlar üçün eyni olduğu halda, qrammatik zaman eyni deyildir. Hər bir dilin spesifik morfoloji quruluşu və ona uyğun olaraq müxtəlif zaman sistemi olur. Qrammatika öz funksiyasını müxtəlif xalqlara xidmətdə eyni səviyyədə yerinə yetirmir. Bu cəhət müxtəlif sistemli dillərə daha çox aiddir. Məsələn, Azərbaycan dilinin materialları əsasında qrammatik zaman $[Z_{qr}]$ şühudi keçmiş $[K_s]$, nəqli keçmiş $[K_n]$, indiki $[İ]$, qəti gələcək $[G_q]$ və qeyri-qəti gələcək $[G_{q-q}]$ zamanları əhatə edir. A.A.Axundov «Felin zamanları» kitabında bunu belə bir bərabərliklə göstərir:

$$Z_{qr}=K_s+K_n+İ+G_q+G_{q-q} [8, s.4]$$

Felin zaman kateqoriyası, qrammatik kateqoriya kimi, yalnız xəbər şəkli daxilində mövcuddur. Akad. V.V.Vinoqradov bu barədə yazır: «Xəbər forması hərəkətin indiki, keçmiş və gələcək zamanda təsdiq və inkar edilməsinə, sadəcə olaraq qeyd olunmasına xidmət edir». Burada hərəkət haqqında məlumat varlığın bilavasitə inikası kimi verilir. Xəbər şəklinin formalarında subyektin hərəkətə emosional-arzu münasibəti heç cür ifadə olunmamışdır. Xəbər şəklinin formaları «obyektivdir» [48, s.587].

1960-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq, A.A.Axundov felin zaman kateqoriyasının da daxil olduğu felin xəbər şəklinə sıra kateqoriyasının da olduğunu müəyyənləşdirmiş və Azərbaycan dili fel sisteminə yeni baxımdan yanaşmışdır [38, s.31-33; 39, s.131-137; 40, s.445-448]. Bu baxımdan yanaşıldıqda Azərbaycan dilinin zamanlar sistemi sxematik cəhətdən aşağıdakı şəkildə verilə bilər:

$$Z_q = S_1(K_s + K_n + \dot{I} + G_q + G_{qq}) + S_2(K_n + \dot{I} + G_q + G_{qq}) + S_3(K_n + \dot{I} + G_q + G_{qq})^*$$

İngilis dilində zaman sistemi Azərbaycan dilinə nisbətən daha genişdir. Bu dildə qrammatik zaman aşağıdakı formaları əhatə edir:

1. Indefinite Tense Forms (Qeyri-müəyyən zaman formaları).
2. Continuous Tense Forms (Davamlı zaman formaları).
3. Perfect Tense Forms (Bitmiş zaman formaları).
4. Perfect Continuous Tense Forms (Bitmiş-davamlı zaman formaları).

Bu qrammatik zaman formaları indiki, keçmiş, gələcək və keçmişə nəzərən gələcək zamanlarda xüsusi qruplar təşkil edir. İngilis dilində qrammatik zaman kateqoriyası dörd indiki zamanı

- 1) İndiki qeyri-müəyyən (Present Indefinite)
- 2) İndiki davamlı (Present Continuous)
- 3) İndiki bitmiş (Present Perfect)
- 4) İndiki davamlı bitmiş (Present Perfect Continuous) əhatə edir. Bu zaman formaları həmçinin keçmiş, gələcək və keçmişə nəzərən gələcək zamanlara da aiddir.

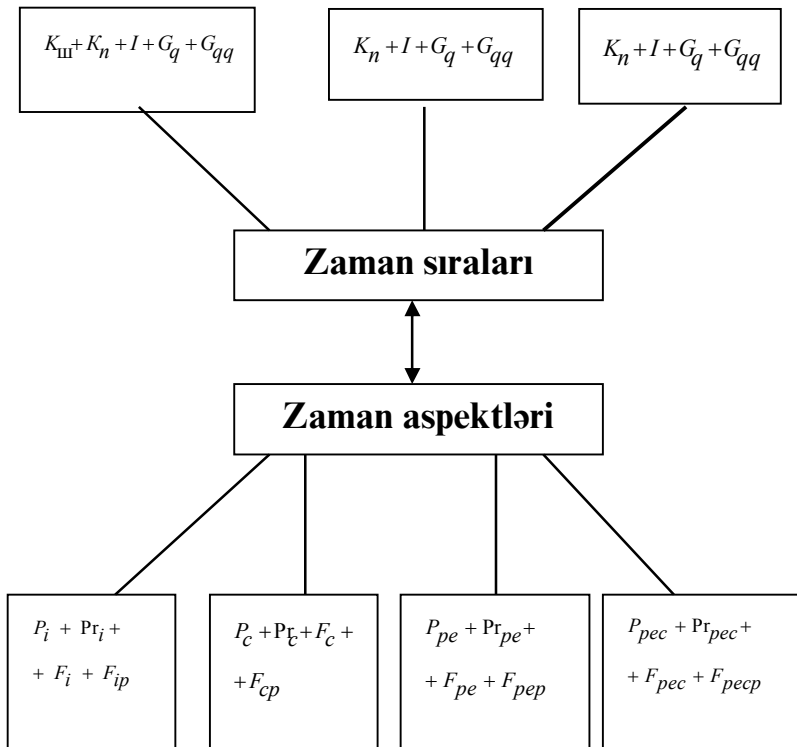
Beləliklə, ingilis dilində 16 zaman forması vardır. Bu da həmin dilin zaman kateqoriyasını Azərbaycan dilinin zaman sistemindən kəskin sürətdə fərqləndirir. Yuxarıda göstərilən zaman formalarından yalnız ikisi: Present Indefinite (indiki qeyri-müəyyən) və Past Indefinite (keçmiş qeyri-müəyyən) zaman formaları sintetik yolla, qalanları isə analitik üsulla düzəldilir.

Beləliklə, ingilis dilinin zaman formalarını belə bir formulla göstərmək olar.

*Burada Z_q qrammatik zamanı, S_1 birinci, S_2 ikinci, S_3 üçüncü zaman sıralarını, K_s şəhudi, K_n nəqli keçmiş, I indiki, G_q qəti, G_{qq} qeyri qəti gələcək zamanları bildirir.

$$T_g = I(P_i + Pr_i + F_i + F_{ip}) + C(P_c + Pr_c + F_c + F_{cp}) + Pe(P_{pe} + Pr_{pe} + F_{pe} + F_{pep}) + P_e C(P_{pec} + Pr_{pec} + F_{pec} + F_{pecp})^*$$

Azərbaycan və ingilis dillərində zaman sistemlərinin münasibətini əyani olaraq belə göstərmək olar:

*Burada T_g -qrammatik zamanı, I-qeyri-müəyyən, C-davamedici, Pe-bitmiş, $P_c C$ -bitmiş davamedici zaman qruplarını, P_i -keçmiş, Pr_i -indiki, F_i -gələcək, F_{ip} -keçmişə nəzərən gələcək qeyri-müəyyən zaman formalarını, Pe-keçmiş, Pr_c -indiki, F_c -gələcək, F_{cp} -keçmişə nəzərən gələcək davamedici zaman formalarını, P_{pe} -keçmiş, Pr_{pe} -indiki, F_{pe} -gələcək, F_{pep} -keçmişə nəzərən gələcək bitmiş zaman formalarını, P_{pec} -keçmiş, Pr_{pec} -indiki, F_{pec} -gələcək, F_{pecp} -keçmişə nəzərən gələcək davam edib bitmiş zaman formalarını göstərir.

Sxemdən göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin 13 zaman formasına ingilis dilinin 16 zaman forması uyğun gəlir. Onların dildə mövcudluğu isə birincidə zaman sıraları, ikincidə isə zaman aspektləri vasitəsilə mövcud olur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, zaman aspektləri kateqoriyası qədim yunan dilinə məxsus qrammatik kateqoriyadır. Frakiyalı Dionisi yazır: «Zaman üçdür – indiki, keçmiş, gələcək. Onlardan keçmiş zamanın dörd növü vardır: 1) davamlı 2) əvvəlcədən olmuş 3) əvvəlcədən icra olunmuş 4) Qeyri-məhdud» [35, s.129].

İşin, hərəkətin konkret bir zaman daxilində baş verməsi və onun qeyri-müəyyən xüsusiyyətə malik olub mücərrəd xarakter daşması dilçilikdə çoxdan məlumdur. Vaxtilə A.A.Potebnya göstərirdi ki, slavyan dillərində fellər işi, hərəkəti ya konkret, yəni o icra olunduğu zamanda (Я пишу теперь; Я писал, когда он вошел), ya da qeyri-müəyyən, mücərrəd şəkildə (не дурно пишу, пишу... по вечерам) bildirə bilər [73, s.78].

Son zamanlarda dilçilərdən E.Koşmider, A.V.Bondarko zamanın lokallaşması kateqoriyası ilə xüsusi məşğul olmuşlar [67, s.131; 44, s.69].

Lokallaşmanın əsas mahiyyəti bundan ibarətdir ki, fellə icra edilmiş iş, hərəkət bir tərəfdən məhdud xarakter daşıyaraq, konkret bir zamana aid ola bilər, digər tərəfdən isə mücərrəd xarakter kəsb edərək bütün zamanları əhatə edə bilər. Bəzi dillərdə lokallaşmamış, mücərrəd iş və hərəkət başqa zaman formaları ilə yanaşı, xüsusi formalarla ifadə olunur. Azərbaycan dilindəki müzare, ingilis dilindəki indiki qeyri-müəyyən zaman buna misal ola bilər.

Zamanın lokallaşması kateqoriyası, A.V.Bondarkonun qeyd etdiyi kimi, həm aspektuallıq, həm də temporalıq funksional-semantik kateqoriyası ilə əlaqədardır. Çünki burada söhbət bir tərəfdən işin cərəyan tərzini, digər tərəfdən isə onun müəyyən bir zaman daxilində məhdudlaşması haqqında gedir. Lakin bununla belə, zamanın lokallaşması yuxarıdakı kateqoriyaların hər biri ilə

kəşifdiyi halda, öz keyfiyyət xüsusiyyətlərini və müstəqilliyini qoruyub saxlayaraq xüsusi funksional-semantik «dairə» təşkil edir [45, s.60].

Qrammatik zaman fəlsəfi – obyektiv zamanın insan beynindəki inikasının dildəki ifadəsidir. Onda hansı səbəbdən o, ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif formalarda özünü göstərir? Məsələn, qrammatik zaman kateqoriyası Azərbaycan dilində beş (şühudi keçmiş, nəqli keçmiş, indiki, qəti gələcək, qeyri-qəti gələcək zamanlar), ingilis dilində on altı, rus dilində üç, ərəb dilində yeddi zaman formasını əhatə edir. Elə dillərə də rast gəlinir ki, həmin dillərdə felin yalnız bir zaman forması var. Məsələn, vai dilində nta felin hər üç zamanı yerində birinci şəxsin təkinin forması kimi işləyə bilər. Burada, hər şeydən əvvəl, qrammatik və semantik imkanları ön plana çəkmək lazım gəlir. Semantik cəhətdən zaman kateqoriyası bütün dillər üçün demək olar ki, eynidir. Bir dildə olan müxtəlif qrammatik zamanları semantik cəhətdən başqa dillərdə ifadə etmək mümkündür. Məsələn, Azərbaycan dilində ingilis dilində olan present perfect, present continuous deyilən zamanlar yoxdur. Buna baxmayaraq onların Azərbaycan dilində mənasını ifadə etmək mümkündür. Yaxud rus dilində şühudi keçmiş, nəqli keçmiş, qəti gələcək, qeyri-qəti gələcək deyilən qrammatik zamanlar mövcud deyil. Halbuki həmin zamanların tərcümə prosesində analogi zamanlarla verilməsi mümkündür. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, fəlsəfi-obyektiv zaman müxtəlif dillərdə çeşidli formalarda təzahür etsə də, qrammatik zaman kateqoriyası fəlsəfi-obyektiv zamanın tam inikası olaraq qalır.

Dillə təfəkkürün vəhdəti fonunda fəaliyyət göstərən məntiqi və qrammatik kateqoriyalar olmaq etibarilə məntiqi (fəlsəfi-obyektiv) və qrammatik zamanlar arasında da belə bir uyğunluq vardır. Qrammatik zaman obyektiv aləmdəki hərəkət və hadisələrin daxil olduğu zaman münasibətlərinin dildə ifadəsidir.

Zamanın obyektivliyi haqqında görkəmli rus qrammatiklərindən N.S.Pospelov xüsusən geniş tədqiqat işi aparmışdır. Onun «Kateqoriə vremeni v qrammatičeskom stroe russkoqo qlaqola» adlı doktorluq dissertasiyasının xeyli hissəsi fel zamanlarının obyektivliyindən bəhs edir. Qrammatika obyektiv varlıq hadisələri ilə uyğunluq əmələ gətirmirsə, o, keçmiş, indiki və gələcək zamanları bir-birindən fərqləndirə bilməz.

Felin zaman kateqoriyası barəsində A.İ.Tomsonun konkret fikirləri var. O yazır: «...çox dillərdə hələ zamanın müxtəlif formal kateqoriyaları, onu ifadə edən və hərəkətin nitqlə eyni vaxtda cərəyan etdiyini («o danışır» indiki zaman, praesens), yaxud danışq vaxtına münasibətinə görə keçmiş, yaxud gələcəyə aid olduğunu («dedi», «deyəcək» keçmiş zaman – praeteritum, gələcək zaman – futurum, yaxud keçmişdəki (j'avais dit, ich hatte gesagt), yaxud gələcəkdəki (j'aurai dit, ich werde gesagt haben – futurum exastum) başqa momentə aid olduğunu göstərən formalar işlənib hazırlanmışdır» [79, s.221].

Böyük Danimarka dilçisinin fikrinin müsbət cəhəti odur ki, o, qrammatik zamanı obyektiv-psixoloji kateqoriya kimi deyil, qrammatik bir kateqoriya kimi izah etməyə səy etmişdir.

Dilçilikdə felin zamanları bir qayda olaraq iş, hal və hərəkətin danışq vaxtına olan münasibətilə müəyyən olunur. Bu baxımdan rus dilinin akademik qrammatikasında fel bəhsinin müəllifi akad. E.S.İstrinanın söylədiyi fikir diqqətəlayiqdir. O yazır: «Zaman kateqoriyası hərəkətin danışq momentinə və yaxud zaman əlaqələrinin əsası kimi qəbul edilmiş hər hansı başqa bir zaman momentinə olan münasibətini ifadə edir» [55, s.474].

Qrammatik zaman kateqoriyasının dildə yaranması verilən xəbər və məlumatın danışq vaxtı ilə xronoloji əlaqəsi ehtiyacından doğur. İş, hal və hərəkətin müəyyən zamanla əlaqədə olması qrammatik zaman kateqoriyasının əsas mahiyyətini təşkil edir [74, s.8-9]. Yuxarıda deyildiyi

kimi, qrammatik zaman insan şüurundan asılı olmayaraq obyektiv gerçəklikdə mövcud olan zamanın insan təfəkküründəki təzahürünün dildəki ifadəsidir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, qrammatik zamanla obyektiv zaman aralarında heç bir fərq olmayan eyni məfhumdurlar. Qrammatikada bütün zamanlar üçün meyar danışq vaxtı, yəni indiki zaman götürülür. Keçmiş və gələcək zamanlar isə danışq vaxtından əvvəl və ya sonra baş vermələri ilə müəyyən olunur. Məsələn, «Arif dünən kəndə getdi», «Mən sabah sizə gələcəyəm» cümlələrində fellərlə ifadə olunmuş işin hansı zamana aid olması danışq vaxtına əsasən müəyyənləşdirilir. Birinci cümlədəki iş danışq vaxtından əvvəl icra olunduğu üçün keçmiş zamana, ikinci cümlədəki iş isə danışq vaxtından sonra icra olunacağı üçün gələcək zamana şamil olunur. Fəlsəfi zaman üçün isə danışq vaxtının heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Çünki bizi əhatə edən gerçəklikdə bütün hadisələr yeganə bir istiqamətdə – keçmişdən gələcəyə doğru cərəyan edir.

Müəyyən bir dildə danışan subyektlər – insanlar, həmin dildən onun sistemini və inkişafını müəyyənləşdirən obyektiv qanunlar əsasında istifadə edirlər. Onlar dilin qayda-qanunlarını istədikləri kimi dəyişə bilməzlər. Deməli, danışanın dil hadisələrinə olan münasibəti, baxımı subyektiv xarakter daşımayıb, dilin obyektiv qanunları və xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşdirilir [47, s.316].

Göründüyü kimi, dildəki «danışq vaxtı» məfhumu qrammatik zaman kateqoriyasını heç də subyektiv kateqoriyaya çevirmir, əksinə qrammatik zaman kateqoriyası ilə real gerçəklikdəki fəlsəfi zaman arasındakı fərqləri də açıb göstərir. Bu haqda P.İ.Kuznetsov yazır: «...nəzərə almaq lazımdır ki, danışq momenti subyektivcəsinə müəyyən edilən, yalnız danışanın şüurundan asılı olan moment deyil, bununla belə danışan özündən kənarında obyektiv olaraq mövcud olan münasibətləri əks etdirir» [77, s.293].

Zaman formalarının ümumi mənalarının müəyyənləşdirilməsində onların transpozisiyasına – məcazi mənada işlədilməsinə düzgün yanaşmaq lazımdır. Transpozisiya zamanı formanın qrammatik mənası kontekst ilə ziddiyyət əmələ gətirir. Məsələn, «Dünən küçə ilə gedirəm, birdən görürəm ki, ...cümləsində qrammatik forma indiki zamanı, kontekst isə keçmiş zamanı bildirir. Sual oluna bilər. Transpozisiya həmin formanın ümumi mənası ilə əlaqədardır? Bu suala müsbət yanaşmaq lazım gəlir. Çünki transpozisiya zamanı formanın ümumi mənası qorunub saxlanılır. Belə ki, indiki zaman forması «indiki tarixi zaman» mənasında işlədildikdə keçmişdə baş vermiş iş təhkiyə üsulunu daha da canlandırmaq, ona ekspressiv kolorit vermək, dinləyənin nəzər-diqqətini daha çox cəlb etmək məqsədi ilə danışmaq vaxtında baş verən hadisə kimi təsvir olunur. Buradan belə bir sual meydana gəlir. Qrammatik formanın ümumi mənası transpozisiya zamanı kontekstdən irəli gələn mənanı əhatə etməlidirmi? Bu suala isə mənfi cavab vermək lazım gəlir. Çünki məcazi mənada işlədilmənin mahiyyəti kontekstin formanın mənası ilə ziddiyyət təşkil etməsidir [46, s.57-60]. Ümumi məna kontekstdən sintaqmatik plandan irəli gələn mənalar nəzərə alınmır. Burada yalnız formanın paradigmanın başqa üzvləri ilə müstəqil oppozisiya prosesində bildirdiyi mənalar əsas götürülür.

Müxtəlif keçmiş, indiki və gələcək zamanların biri digərinin funksiyasında işlədilməsi istər geneoloji, istərsə də morfoloji quruluş cəhətdən fərqlənən müxtəlif dünya dillərində özünü göstərməkdədir. Məsələn, ingilis dilində indiki qeyri-müəyyən zaman forması (The Present Indefinite Tense Form) gələcəkdə hökmən icra olunacaq hərəkətləri ifadə etmək xüsusiyyətinə malikdir. Məsələn:

*The train **leaves** in five minutes.*

Qatar 5 dəqiqədən sonra **yola düşür**.

*He **goes** to London tomorrow.*

O, sabah Londona **gedir**.

Qeyd etmək lazımdır ki, eyni vəziyyət müasir Azərbaycan dilində də müşahidə olunur; yəni müasir dilimizdə gələcəkdə icrasına əmin olduğumuz hərəkətləri bildirmək üçün gələcək zaman əvəzinə indiki zaman işlədilir. Məsələn: Qatar beş dəqiqədən sonra yola **düşür** (**düşəcək** əvəzinə).

Mən sabah Moskvaya **gedirəm** (**gedəcəyəm** əvəzinə). Yaxud ingilis dilində indiki davamedici zaman forması (The Present Continuous Tense Form) gələcəyə aid olan hərəkətləri ifadə edə bilir və Azərbaycan dilinə ya indiki, ya da gələcək zaman forması ilə tərcümə edilir. Məs.: *We are going to St. Petersburg tomorrow* cümləsini Azərbaycan dilinə *Biz sabah S.Peterburqa gedirik*, yaxud *Biz sabah S.Peterburqa gedəcəyik* kimi iki cür tərcümə etmək olar.

Felin zaman formalarının bir-birini əvəz etməsi hər şeydən əvvəl onların üslub xüsusiyyətlərindən doğan bir prosesdir. Bu bərdə A.A.Axundov geniş bəhs edərək yazır: «...müəyyən bir zaman formasının hər hansı bir zamanı ifadə edə bilməsi faktı heç də qrammatik zaman kateqoriyasının obyektivliyini rədd etmir. Yəni «mən sabah Moskvaya gedirəm» cümləsindəki «gedirəm» felinin, obyektiv gələcək zamanı qrammatik cəhətdən əks etdirə bilməməsi, başqa sözlə, obyektiv gələcək zamanla qrammatik gələcək zaman arasında qrammatik forma cəhətdən uyğunluğun olmaması heç də o demək deyildir ki, obyektiv zamanla qrammatik zaman kateqoriyasının uyğunluğu məsələsi, ikincinin birincinin obyektiv inikası olması məsələsi daimi bir hal deyil, ötəri və təsadüfi bir münasibətdir» [2, s.110].

Nəzəri dilçilikdən məlumdur ki, danışq vaxtı iki cür – mütləq və nisbi ola bilər. Bununla əlaqədar olaraq, zaman formaları da öz növbəsində iki mənada – mütləq və nisbi mənalarda işlədilə bilər. Hər hansı bir zaman formasının mütləq mənada işlədilməsi onun danışq vaxtına olan münasibəti ilə ölçülür. Danışan müəyyən iş, hərəkət haqqında onun özü və ya başqası tərəfindən icra edildiyi vaxt

məlumat verdikdə həmin iş, hərəkət mütləq mənada indiki zamana, icra edildiyindən sonra məlumat keçmiş zamana, icra edildiyindən əvvəl məlumat verdikdə isə gələcək zamana aid olur.

Nisbi danışiq vaxtı adı altında isə zaman əlaqələrinin əsası kimi qəbul edilmiş hər hansı bir danışiq vaxtı əsas götürülür [8, s.40]. Bu qrammatik hadisə başlıca olaraq tabeli mürəkkəb cümlələrdə müşahidə olunur. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlənin zamanı danışiq vaxtına nisbətən müəyyənləşdirilirsə, budaq cümlədəki xəbərin zamanı baş cümlənin zamanı ilə münasibətdə təyin edilir. Məsələn, «O, roman oxuyur», «Rasim kəndə getdi», «Dostum sabah bizə qonaq gələcək» sadə cümlələrində zaman əlaqələrini müəyyənləşdirən meyar danışiq vaxtı, yəni indiki zaman olduğu halda, «Mən gördüm ki, Həsən şəhərə gedir», «Atam dedi ki, o, qəzet oxuyur» tabeli mürəkkəb cümlələrində isə zaman əlaqələrini müəyyənləşdirən meyar «mənim gördüyüm», «atamın dediyi» vaxt, yəni keçmiş zamandır. Deməli, mütləq danışiq vaxtına görə keçmiş zamanda olmuş bir hərəkət, nisbi danışiq vaxtına görə indiki zamanda olmuş bir hərəkət kimi qəbul edilir.

İngilis dilində isə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə zamanların uzlaşması (Sequence of Tenses) qaydasına ciddi əməl olunur. Bu qayda əsasən keçmiş zamanla məhdudlaşır. Belə ki, bu tipli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlənin xəbəri keçmiş zamanda olduqda, budaq cümlənin xəbəri də hökmən keçmiş zaman formalarından biri ilə ifadə olunur. Məs:

1) *He said that his brother studied in Moscow.*

O dedi ki, onun qardaşı Moskvada oxuyur.

2) *I knew that he was waiting for you.*

Mən bilirdim ki, o səni gözləyir.

3) *He knew that we should help him.*

O bilirdi ki, biz ona kömək edəcəyik.

Bu fakt həm də onu göstərir ki, ingilis dilinin zaman sistemində müxtəlif zaman əlaqələrini ifadə etmək üçün kifayət qədər zaman formalarından istifadə olunur.

Müasir ərəb dilində indiki-gələcək zaman forması nisbi indiki zaman funksiyasında işlədilir [19, s.143].

Dünya dillərinin çoxunda mütləq və nisbi danışıq vaxtı prinsipinə görə müəyyənləşən zamanlar bir-birindən qrammatik baxımdan fərqlənmir. Lakin elə dillər də vardır ki, həmin dillərdə zaman kateqoriyası mütləq və nisbi zamanlar prinsipinə görə xüsusi qruplar əmələ gətirir. Məsələn, Koreya dilində felin zamanları mütləq və nisbi olmaqla iki qrupa bölünür. Onlar qrammatik baxımdan olduğu kimi semantik cəhətdən də fərqli şəkildə göstərilir. Belə ki, nisbi zamanlar mütləq zamanlardan fel kökündən sonra müxtəlif şəkilçilərin işlədilməsi ilə köklü surətdə fərqlənir [81, s.95].

Oxşar vəziyyətə kabardin dilində də rast gəlmək mümkündür. Bu dildə mütləq zamanlar I sıraya və ya seriyaya, nisbi zamanlar isə II sıraya və ya seriyaya daxil edilir [70, s.11].

Hərəkətin danışıq vaxtına münasibətinə görə fellər Azərbaycan dilində də keçmiş, indiki və gələcək olmaqla üç zamana bölünür. İngilis dilində isə vəziyyət başqa cürdür. Doğrudur, bu dildə də qrammatik zaman hərəkətin danışıq momentinə münasibətinə əsasən müəyyən olunur. Ancaq danışıq momentinə görə müəyyənləşmiş qrammatik zaman həmin dildə qeyri-müəyyən, sürəkli (davamedici), bitmiş və bitmiş sürəkli deyilən qrupları özündə birləşdirir.

Bu fərqli cəhətlərə baxmayaraq, felin zaman kateqoriyasında ingilis və Azərbaycan dilləri üçün ümumi-oxşar bir cəhət mövcuddur. Bu da ondan ibarətdir ki, hər bir hal və hərəkət yalnız üç zaman çərçivəsində – keçmiş, indiki və gələcək zamanda baş verir.

Beləliklə, bütün insan fəaliyyəti, o cümlədən insan təfəkkürü dəqiq olaraq fəlsəfi-obyektiv zamanla bağlıdır, real zaman isə öz əksini dildə tapır.

Obyektiv zaman qrammatik zaman kateqoriyası ilə ifadə olunur, öz məzmununu, mənasını zehində, şüurda konkretləşdirir.

Hər bir dildə qrammatik zaman kateqoriyası xüsusi zaman göstəriciləri ilə realizasiya olunur.

II FƏSİL

PERFEKT ZAMAN FORMALARI VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

2.1. Ümumi qeydlər

Yuxarıda qrammatik və fəlsəfi zamanlar arasındakı əlaqədən bəhs etdik. Qeyd olundu ki, bir sıra dillərdə qrammatik zamanın ifadə etdiyi mənanın həcmi fəlsəfi zamanla müqayisədə genişdir. Bu baxımdan ingilis dilindəki perfekt (bitmiş) zaman formaları özümlü xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Perfekt zaman formaları analitik zamanlardır. Bu zaman formaları «to have» köməkçi felinin təsrif olunan felin keçmiş zaman feli sifəti (feli sifət II) ilə birləşməsindən yaranmışdır. Perfekt formasının mənşəyi bu fikri bir daha sübut edir.

Qədim ingilis dilində «to have» feli cümlənin xəbəri funksiyasında işlənmişdir. Jümlədəki söz sırasına görə «to have» felindən sonra vasitəsiz tamamlıq və təsirli felin keçmiş zaman feli sifəti gəlirdi. «to have» feli keçmiş zaman feli sifəti ilə birləşərək predikativ sifət funksiyasını daşıyırdı. Keçmiş zaman feli sifəti kəmiyyətə, cinsə və hala görə vasitəsiz tamamlıqla uzlaşmışdır. Məsələn:

Hē hæfþ pā bōc fewriten = he has that book written.

Он имеет ту книгу написанной.

O yazılmış həmin kitaba malikdir.

Burada obyektin (tamamlığın) halı, vəziyyəti (written) bitmiş (tamamlanmış) hərəkətin nəticəsi idi və danışan həmin hərəkətlə bilavasitə maraqlanmağa başlayırdı. Bu konstruksiya keçmiş zaman feli sifəti ilə ifadə olunan hərəkət cümlənin mübtədası və ya digər həlledici subyekt tərəfindən icra olunmur. Məhz həmin konstruksiyalardan müasir ingilis dilinin zaman sistemini

zənginləşdirən perfekt (bitmiş) zaman formaları yaranmışdır. Feli sifət isim və ya tamamlıqla uzlaşma formalarını itirib və cümlədə öz yerini dəyişərək (he has written...) «to have» feli ilə daha da yaxınlaşdı. Hər iki element öz müstəqil mənalərini itirərək bir məna ifadə edən morphem – müasir ingilis dilindəki perfektin analitik forması şəklində birləşdi:

He has written that book.

O həmin kitabı **yazıb**.

Bu cümlədə yazmaq işini yerinə yetirən «o» əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədadır, işin nəticəsi isə kitabın yazılmasıdır. Beləliklə, mənşə baxımından sərbəst sintaktik birləşmə hesab olunan konstruksiya zaman keçdikcə analitik zaman formasına çevrilmişdir [88, c.165].

Dilçilikdə «analitik konstruksiya» termini, «analitik dil» məfhumu yeni hind-Avropa dillərindən olan ingilis, fransız, Danimarka və s. dillərin strukturunun öyrənilməsi ilə meydana gəlmişdir [60, s.5].

Rus dilçiliyində analitik konstruksiya məsələsinə iki cür baxış vardır. Bir qrup dilçilər analitik konstruksiyaları çox geniş aspektdə nəzərdən keçirərək onları leksikaya da aid edir, başqa qrup dilçilər isə həmin konstruksiyaları dar aspektdə götürüb yalnız sintaksisə şamil edirlər [60, s.6].

Sözün analitik forması onun (sözün) elə bir şəklidir ki, o, distant vəziyyətində işlənən iki və daha artıq komponentdən ibarət olur. Bunlardan biri tərkibin nominativ mənasını, qalanı, yaxud qalanları həmin tərkibə xas olan qrammatik mənalara ifadə edir [22, s.7].

Bu fikri perfekt zaman formalarına tətbiq etsək, onda aydın olur ki, köməkçi fel (to have) analitik formanın qrammatik mənasını, əsas fel (feli sifət II) isə nominativ mənanı ifadə edir. Məsələn: have/has written; had written; shall/will have written; should/would have written.

Müasir ingilis dilinin faktik materialları əsasında aparılmış müşahidələr göstərir ki, bu dilin morfoloji quruluşu hal-hazırda analitiklikdən sintetikliyə doğru in-

kişaf etməkdədir. Müasir ingilis dilində bu inkişafı göstərən əsas amillərdən biri, bəlkə də başlıcası ondan ibarətdir ki, həmin dildə mövcud olan bir sıra köməkçi sözlər şəkiləşmə dövrü keçirməkdədir [22, s.8]. Bu hal özünü perfekt zaman formalarında da göstərir. İndiki, keçmiş, gələcək və keçmişə nəzərən gələcək perfekt zaman formalarının tərkibində işlənən to have köməkçi felinin şəxs formaları (indiki və keçmiş zamanda), shall/will, should/would köməkçi felləri paralel olaraq həm söz-morfem kimi, həm də özlərindən əvvəl gələn sözə birləşərəkən şəkilçi-morfem kimi işləyə bilər. Müqayisə edin:

I have seen = I've seen; He has seen = He's seen ;

I had written = I'd written;

I shall have finished = I'll have finished;

He will have finished = He'll have finished;

I should have gone = I'd have gone

You would have gone = You'd have gone.

Bu misallarda bərabərliyin sol tərəfində köməkçi fellər müstəqil söz kimi işləndiyi halda, bərabərliyin sağ tərəfindəki köməkçi fellər isə özlərindən əvvəl gələn sözlə birləşərək şəkilçiləşmişdir.

Bəzi Avropa dillərinin əsasında duran qədim latın dilində də perfekt zaman qrupu mövcud olmuşdur. Bu dilin ümumi zaman sistemində aşağıdakı perfekt zaman formalarına rast gəlinir:

1. Perfectum (sürəkliyindən asılı olmayaraq bitmiş hərəkət bildirir)
2. Plusquamperfectum (keçmişdə başqa bir hərəkət başlayana qədər bitmiş hərəkəti ifadə edir).
3. Futurum secundum (digər bir hərəkət başlayana qədər gələcəkdə bitmiş olacaq hərəkətləri ifadə edir) [68, s.67].

Latın dilindəki perfekt zaman formalarının analoqu ingilis, fransız, alman və başqa dillərdə tapmaq mümkündür.

Perfekt forması barədə dilçilik terminləri lüğətlərində də müəyyən fikirlər vardır. 1980-ci ildə Moskvada nəşr olunmuş «Словарь Иностранных слов» kitabında «perfekt» sözünün mənası belə açıqlanır: «Latınca «perfectum» – bitmiş sözündən götürülmüşdür. Felin forması olan perfekt hərəkətin keçmişdə bitdiyini, nəticəsinin isə indiki zamanda davam etməsini və yaxud hərəkətin danışığ anından əvvəl icra olunmasını ifadə edir [75, s.384].

Digər bir lüğətdə isə perfektin keçmişə nəzərən nəticə, indiki zamana nisbətdə isə retrospektiv (keçmişdən bəhs etmə) xarakteri daşması qeyd olunur [37, s.322].

Dilçilik ədəbiyyatında perfekt zaman formaları barədə alimlər arasında vahid fikir yoxdur. Xüsusilə bu formanın hansı qrammatik kateqoriyaya aid edilməsi məsələsi istər keçmiş Sovet dilçiliyində, istərsə də xarici dilçilikdə mübahisəli olmuşdur.

O. Yespersen «The Philosophy of Grammar» əsərində perfekti keçmiş, indiki və gələcək zamanlarla bir sırada zaman kateqoriyasına daxil etmişdir [59, s.254]. B.A.İlyiş bu məsələyə öz münasibətini bildirərək yazır: «Keçmiş, indiki və gələcək zamanlar möhkəm qərarlaşmış və heç kimin şübhə etmədiyi zaman kateqoriyasıdır. Əgər perfekt də zaman kateqoriyasına daxil edilsə, onda indiki bitmiş (The Present Perfect) iki müxtəlif zamanın indiki (present) və bitmiş (perfect), keçmiş bitmiş (Past Perfect) keçmiş (past) və bitmiş (perfect), gələcək bitmiş (Future Perfect) isə gələcək (future) və bitmiş (perfect) zamanların birləşməsindən ibarət olardı. Bu isə qeyri-mümkündür» [93, s.91].

Perfektin «öncə gəlmə» (предшествование) mənasını ifadə edən forma kimi şərhli M.Brayent və J.Eykenin birgə yazdıqları «İngilis dilinin psixologiyası» kitabında öz əksini tapmışdır [51, s.192]. Onlar burada O.Yespersenin məşhur sxemindən fərqli olaraq indiki perfekt zaman formasını «before-present»-ə daxil edərək ingilis dilində felin tərz-zaman sisteminin çox mükəmməl sxemini verirlər.

Müəlliflər göstərirlər ki, «before-present» («преднастоящее») anlayışını məntiqi cəhətdən müdafiə etmək düzgün deyildir. Çünki indiki zamana qədər baş verən hər bir hərəkət keçmişə aid olur.

H.Suit perfekt «öncə gəlmə» mənasını bildirən zaman forması kimi izah etmişdir [102, s.275-281].

H.Poutsma, S.T.Anionz da perfekt zaman forması kimi qəbul edir, lakin onlar hesab edirlər ki, perfekt bitmiş hərəkətin nəticəsini bildirən vəziyyət mənasını ifadə edir [61, s.107].

M.A.Qanşına və N.M.Vasilevskaya «English Grammar» kitabında ingilis dilində zaman formalarını 1-ci dərəcəli (Primary Tenses) və 2-ci dərəcəli (Secondary Tenses) adlandıraraq iki qrupa ayırırlar. Onlar öz bölgülərində perfekt zaman formalarını 2-ci dərəcəli (secondary tenses) zamanlar hesab etmişlər [88, s.165].

Digər qrup dilçilər isə perfekt formalarının zaman bildirməsi faktını inkar edərək onu tərz kateqoriyasına aid edirlər. Bu qrupa M.Deyçbeyn, M.B.Çarlston, Q.N.Vorontsova, B.A.İlyiş və başqaları daxildir [51, s.191].

Hər hansı bir dildə grammatik tərz kateqoriyasının mövcudluğu üçün həmin dildə bu kateqoriyanı əks etdirən sistem xarakteri daşıyan formal (morfoloji) əlamətlərin olması vacibdir. Slavyan və fin-uqor dillərində tərz kateqoriyasını ifadə edən formal əlamətlər vardır. İngilis dilində isə felin tərz kateqoriyasının ayrıca ifadə vasitəsi yoxdur. Bununla əlaqədar olaraq müasir ingilis dilində felin müstəqil tərz kateqoriyasının olub-olmaması dilçilər arasında mübahisəyə səbəb olmuş və bu sahədə müxtəlif mülahizələrin meydana gəlməsi ilə nəticələnmişdir.

İ.P.İvanova hesab edir ki, müasir ingilis dilində felin müstəqil tərz kateqoriyası yoxdur, bu dildə zaman-tərz kateqoriyası birlikdə fəaliyyət göstərir [62, s.62]. Bizə belə gəlir ki, bu fikirlə razılaşımaq olar. Bəllidir ki, hərəkət hansı bir kəmiyyət şəkildəyişməsinə uğrayır-uğrasın, fərqi yoxdur, o, zaman (həyə, məkan) daxilində baş verir;

zaman və məkandan xaricdə baş verən hərəkət mövcud deyildir. Deməli, felin tərzini ifadə edən hər hansı feldə eyni zamanda felin zaman çaları da olmalıdır. Öz növbəsində felin hər hansı bir zamanı daxilində baş verən hərəkətdə bitkinlik və bitməzlik, anilik və davamlılıq, qəfillik və sürəklilik, qısa müddətlik və uzun müddətlik, ... ola bilər. Bu sonuncular isə artıq felin tərz çalarını ifadə edir. Buna görə də bütün türk dillərində (bəlkə də dünyanın bütün dillərində) olduğu kimi, Azərbaycan dilində də felin tərz və zaman kateqoriyaları bir-birilə bağlıdır [25, s.105-106].

O.İ.Musayev ingilis dilində felin zaman və tərz kateqoriyalarının ayrıca morfoloji ifadə vasitələrinin mövcud olmadığını qeyd edir. O, göstərir ki, eyni formant hər iki kateqoriyanı ifadə etməyə qabildir. Məsələn, **I had written** the article cümləsində perfekt forması eyni vaxtda həm hərəkətin tərzini, yəni onun bitmiş olduğunu, həm də zamanını, yəni keçmişdə icra edildiyini bildirir. Məhz buna görə də O.İ.Musayev perfekt zamanlar qrupunu tərz kateqoriyasına daxil etməklə yanaşı, onları zaman formaları kimi də izah edir [22, s.97].

Perfektin zaman və tərz kateqoriyalarından fərqli spesifik bir kateqoriya olması fikrini ilk dəfə prof. A.İ.Smirtitski irəli sürmüşdür. O, həmin kateqoriyanı «The category of time relation» (категория временной отнесенности) adlandırmışdır və perfekt formasını bu kateqoriyanı ifadə etmək üçün bir vasitə kimi götürmüşdür [76, s.274].

B.A.İlyiş ümumilikdə A.İ.Smirtitskinin perfekt nəzəriyyəsini qəbul etsə də, «the category of time relation» terminini uğursuz saymışdır [93, s.92-94]. Belə ki, bu termin perfekti daha çox zaman kateqoriyasına yaxınlaşdırır. O, «The Category of Correlation» (hərəkətin sıralanması) termininə üstünlük vermişdir [93, s.93]. Yuxarıda adları çəkilən dilçilərə görə, bu kateqoriya bitmiş (perfect) hərəkətin bitməmiş (non-perfect) hərəkətlə opozisiyasından ibarət iki üzvlü sistemdir. Məs:

comes – has come; came – had come
is coming – has been coming; will come – will have come.

B.S.Xaymoviç və B.İ.Roqovskaya «Теоретическая грамматика английского языка» kitabında perfect – non – perfect (məs: wrote – had written) opozisiyasının əmələ gətirdiyi kateqoriyanı «The category of order» adlandırmışlar [80, s.133].

Perfect barədə fikir müxtəlifliyinə baxmayaraq, biz onu zaman forması kimi qəbul edirik.

Müasir ingilis dilində perfect zamanlar qrupuna aşağıdakı zaman formaları daxildir:

1. The Present Perfect Tense Form (İndiki zamanın bitmiş forması)
2. The Past Perfect Tense Form (Keçmiş zamanın bitmiş forması)
3. The Future Perfect Tense Form (Gələcək zamanın bitmiş forması)
4. The Future Perfect in the Past (Keçmişə nəzərən gələcək zamanın bitmiş forması).

Bunların hər birinin Azərbaycan dilində müvafiq ifadə vasitələri sistemi vardır.

2.2. Present Perfect və onun Azərbaycan dilində ifadə vasitələri

Obyektiv indiki zamandan fərqli olaraq ayrı-ayrı dillərdə indiki zaman mənasını ifadə edən müxtəlif qrammatik zaman formaları fəaliyyət göstərir. Azərbaycan dilində indiki zamanın bir növü vardır. Bu barədə A.Axundov yazır: «... Dilimizdə yalnız bir forma ilə əmələ gələn bu zaman ondan artıq müxtəlif mənalara ifadə edə bilər. Azərbaycan dilində felin indiki zamanının məzmununda iki mühüm cəhət qeyd etmək olar:

1. Felin indiki zamanı danışmaq vaxtı ilə bilavasitə əlaqədardır.

2. Felin indiki zamanı danışıq vaxtı ilə bilavasitə əlaqədar deyil» [2, s.73].

Qrammatik cəhətdən Azərbaycan dilindən fərqlənən ingilis dilində isə obyektiv indiki zamanı əks etdirən dörd zaman forması vardır. Danışıq momenti ilə bilavasitə əlaqədar olmayan felin indiki zamanı «The Present Indefinite Tense Form» ilə ifadə olunur. Məsələn:

I **go** to the institute every day.

Mən hər gün instituta **gedirəm**.

Danışıq vaxtı ilə bilavasitə bağlı olan və hal-hazırda davam edən, prosesdə olan hərəkətləri göstərmək üçün bu dildə The Present Continuous Tense Form zaman formasından istifadə olunur. Məsələn:

I **am going** to the cinema now.

Mən indi kinoya **gedirəm**.

Yeri gəlmişkən, qeyd edim ki, Azərbaycan ədəbi dilində belə bir indiki zaman forması yoxdur. Həmin zaman yalnız semantik yolla ifadə olunur. Azərbaycan dilinin qrammatikasına həsr olunmuş bəzi kitablarda qeyd edilən «davamlı indiki zaman» isə inkar forması olmadığına görə, təbiidir ki, müstəqil zaman forması kimi qəbul edilə bilməz. Bununla belə, Azərbaycan dilinin Quba dialektində ingilis dili Present Continuous formasına uyğun müstəqil zaman forması mövcuddur. R.Rüstəmov yazır: «İndiki zamanın ikinci növü Quba dialektində, Dərbənd şivəsində, Xaçmaz, Qonaqkənd və Xudat rayonlarının bəzi kəndlərində, Tabasaran şivəsində sintaktik yol ilə ifadə olunur. İndiki zamanın bu növü –a/-ə şəkilçili felə bağlama + var sözü və şəxs şəkilçisi vasitəsi ilə (əslində şəxs şəkilçisinin zaman formasına dəxli yoxdur – F.J.) əmələ gəlir; məs.: ala varam, ala varsan, ala var, gələ varuğ, gələ varsuz, gələ var (lar)» [27, s.231]. Təəssüf ki, indiki zamanını ifadə etdiyi mənə barədə kitabda heç nə yazılmır. Quba dialektində **aladam** forması ingilis dilindəki present indefinite formasına, **ala varam** present continuous-a uyğun gəlir.

Müasir ingilis dilində indiki zaman çərçivəsində müəyyən bir vaxta qədər və ya başqa bir hərəkətə kimi icra edilib bitmiş, yaxud da müəyyən bir vaxtda başlayıb hal-hazırda davam edən hərəkətləri göstərən indiki zaman forması The Present Perfect Tense Form adlanır. Məsələn:

He **has written** an article

O, məqaləni **yazmışdır (yazıb)**.

İngilis dilində indiki zaman mənasını göstərən sonuncu forma – The Present Perfect Continuous Tense Form keçmişdə müəyyən bir vaxtdan əvvəl başlanmış və indi də davam etməkdə olan hərəkətləri ifadə etmək xüsusiyyətinə malikdir. Məs:

He **has been writing** an article for two hours.

İki saatdır ki, o məqalə **yazır**.

Göründüyü kimi ingilis dilində indiki zamanı özündə əks etdirən çeşidli zaman formaları ehtiyatı mövcuddur. Biz onlardan üçünü kənara qoyub burada yalnız biri – indiki zaman perfekt (The Present Perfect Tense Form) ilə kifayətlənməli olacağıq.

İndiki Perfect zaman forması analitik üsulla – «to have» köməkçi felinin indiki «Indefinite» (qeyri-müəyyən) zaman forması (have, has) və əsas mənə daşıyan felin keçmiş zaman feli sifəti (Participle II) vasitəsilə əmələ gəlir. Yəni «have (has) + Past Participle» formantından istifadə olunur. Məsələn:

I **have lost** my key – Mən açarımı **itirmişəm**.

I don't think he **has** ever **sold** a picture [97, s.84].

Elə bilirəm, bircə əsərini (şəkil) də **satmayıb**.

I **have seen** too many movies where the heroine accuses the murderer in his soundproof penthouse and he says «Yes, I did it, but you'll never live to tell the tale» [95, s.82].

Mən baş qəhrəmanı qız olan çoxlu filmlər **görmüşəm** ki, qız, evdə qatili məntiqli sözlərilə ifşa edəndən sonra qatil deyir: «Hə, mən eləmişəm, lakin başqalarına bunu söyləməmək üçün sən öləcəksən».

There's been a radio message from the captain and a security guard **has gone** to the gate to meet the flight [90, s.34].

Komandirdən radioqram alınıb və reysi qarşılamaq üçün çıxışa gözətçi dəstəsi **gedib**.

Misallardan da göründüyü kimi indiki perfekt zaman forması semantik cəhətdən ən çox Azərbaycan dilindəki nəqli keçmişə uyğun gəlir. Keçmiş zamanın bu növü dilimizdə iki cür: -miş, -miş, -muş, -müş və -ib, -ib, -ub, -üb şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir. Başqa sözlə, Azərbaycan dilində nəqli keçmiş zaman mənası qrammatik cəhətdən iki yolla əmələ gəlir. Başqa sözlə, nəqli keçmiş (K_N) iki formaya (ϕ_1 və ϕ_2) malik olub fel köklərinə $M(x)u$ və $(x)\bar{o}$ artırılmaqla düzəlir və aşağıdakı formula ilə göstərilir:

$$K_N = \left(v\sqrt{M(x)u} \right)^{\phi_1} + \left(\sqrt{(x)\bar{o}} \right)^{\phi_2} [2, s.59].$$

-miş⁴ şəkilçisi Azərbaycan dilində feli sifətlərin əmələ gəlməsində də iştirak edir. Məsələn: yazılmış məktub, keçmiş günlər, məhv olmuş gündəliklər...

N.K.Dmitriyev yazır: «-miş şəkilçisinin orxon yazılarında iki variantı olmuş və morfoloji cəhətdən iki mənada, «verbum infinitum» və «verbum finitum» mənalarında işlənmişdir. Daha sonralar türk dilləri ayrılarkən bu şəkilçi Jənnubi türk dillərində əvvəlki ikimənəhəlliyini saxlamış, qalan qruplarda isə ümumi qayda üzrə bəzən «verbum infinitum» mənasını saxlamış, «verbum finitum» mənasını itirmiş və onun yerini -qan, -kən, -ğan, -gən şəkilçisi tutmuşdur» [58, c.2, s.91-92].

Əgər Azərbaycan dilindəki -miş⁴ şəkilçisini keçmiş zaman feli sifət şəkilçisi kimi qəbul etsək, onda ingilis dilində indiki zaman perfektə və Azərbaycan dilində nəqli keçmişin yaranmasında tipoloji oxşarlıq müşahidə etmək olar. Müqayisə edin:

The workers **have built** a new house.

Fəhlələr yeni ev **tikmişdirlər**.

The child **has slept**.

Uşaq **yatmışdır**.

Türkoloji ədəbiyyatda -miş⁴ şəkilçili feli sifətin hansı zamanı bildirməsi məsələsində, demək olar ki, mübahisə yoxdur. Türkoloqların hamısı bunun keçmiş zamanı ifadə etdiyini göstərirlər [21, s.269]. Yuxarıdakı misallardan aydın olur ki, nəqli keçmişin əmələ gəlməsində KFS* + xəbərlik kateqoriyasının şəkilçiləri formantından istifadə etmək olar. Lakin Azərbaycan dilçiliyində nəqli keçmişin bu yolla yaranma üsulunun mövcudluğu diqqətdən kənarda qalmışdır. Fars dilində də nəqli keçmişin qarşılığı olan maziye-nəqli keçmiş zaman feli sifətinə xəbər şəkilçilərini artırmaqla düzəlir [28, s.200]. Nəqli keçmiş zaman forması türkologiyada lazımcına tədqiq olunmamışdır. Bu barədə A.N.Kononov yazır: «miş...şəkilçisi kifayət qədər çox cəhdlər edilməsinə baxmayaraq, hələlik özünün qənaətləndirici həllini ala bilməmişdir» [66, s.231].

Müasir Azərbaycan dilində nəqli keçmiş zamanı əmələ gətirən -ib⁴ şəkilçisi isə birinci şəxsin tək və cəmində işlənmişdir. Məsələn: oxuyubsan, oxuyubsunuz, oxuyub(dur), oxuyub(dur)lar.

Əksər hallarda üçüncü şəxsin tək və cəmində -dir⁴ şəkilçisi işlənmişdir: oxuyub, oxuyublar.

Birinci şəxsin tək və cəmində -ib⁴ şəkilçisinin olmasının səbəbini A.A.Axundov Azərbaycan dilinin inkişafının sonrakı dövrlərində m(x)ş şəkilçisi ilə düzələn nəqli keçmiş zaman formasının daha çox yayılması ilə əlaqələndirir [2, s.60].

Burada bir məsələni qeyd etmək yerinə düşərdi. Bu da ondan ibarətdir ki, ingilis dilində indiki zaman funksiyasını daşıyan Present Perfect Azərbaycan dilində keçmiş zaman keyfiyyətinə malik olan zaman forması ilə realizə olunur. Bizə belə gəlir ki, bu dilin psixologiyası və qrammatik quruluşu ilə bağlı olan bir məsələdir. Bu barədə psi-

* Keçmiş zaman feli sifəti.

xoloji dilçilik məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri A.A.Potebnya yazır: «... Məna dəyişikliyi olmadan tərcümə mümkün deyil. Bir dilin sözü o biri dilinki ilə eyni əşya və hadisələri bildirsə belə eyni deyildir» [3, s.31].

İndiki perfekt zaman formasının sual şəkli köməkçi feli mübtədadan əvvələ keçirməklə düzəlir, məsələn:

Have I written?	Mən yazmışammi?
Have you written?	Sən yazmışsanmi?
Has he (she, it) written?	O yazmışdırmı?
Have we written?	Biz yazmışıqmi?
Have you written?	Siz yazmışsınızmi?
Have they written?	Onlar yazmışlarmı?

İndiki perfekt zaman forması sual şəklində işlənrəkən hərəkətin icrasının bitib-bitmədiyi soruşulur. Məsələn: **Have** you ever **thought** of death? [97, s.154].

Heç ölüm haqqında **fikir**ləşibsinizmi?

Has she **told** you why she did it?, I asked [97, s.134].

O bunu nə üçün etdiyini sənə **deyibmi?**, mən soruşdum.

Bu zaman formasının inkar şəklini düzəltmək üçün köməkçi feldən sonra **not** inkar ədatı əlavə olunur. Məsələn:

I have not written.	Mən yazmamışam.
You have not written.	Sən yazmamısan.
He (she) has not written.	O yazmayıb.
We have not written.	Biz yazmamışıq.
You have not written.	Siz yazmamışsınız.
They have not written.	Onlar yazmayıblar.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində nəqli keçmişin inkarı fel kökünə (və ya əsasına) inkar şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlir: yazmamışam, almamışam və s.

İnkarda indiki perfekt zaman forması haqqında danışılan hərəkətin icra olunmadığını, baş vermədiyini göstərir. Bu halda həmin zaman forması çox vaxt **never**, **ever**, **yet** zərfləri ilə işlənir. Məsələn:

I have never loved anyone before [95, s.169].

Əvvəllər heç kimi **sevməmişəm**.

But you **have not finished** your dinner yet.

Siz hələ də naharınızı **qurtarmayıbsınız**.

You **have not forgotten** tonight, have you? Marion asked.

Bu gecəni **yaddan çıxarmayıbsan**, elədirmi? Marion soruşdu.

Qədim latın dilində perfekt zaman forması iki vəzifə daşıyır:

1) perfectum historicum – sürəkliyi nəzərə alınmadan keçmişdə başa çatmış hərəkətləri və 2) perfectum praesens – keçmişdə icra olunmuş, lakin nəticəsi indiki zamanla bağlı olan vəziyyətləri bildirir.

Latın dili perfektinin birinci mənası ingilis dilində Past Indefinite (keçmiş qeyri-müəyyən), fransız dilində Passe Simple (sadə keçmiş), ikinci mənası isə ingilis dilində Present Perfect (indiki bitmiş), fransız dilində Passe Compose (mürəkkəb keçmiş) zaman formalarında öz əksini tapır [68, s.82-83].

İndi də indiki perfekt zaman formasının məna xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

1. Əvvəla, indiki perfekt zaman forması keçmişdə icra olunub bitmiş, lakin öz nəticəsinə görə indiki zamanla kəşişən hərəkətləri ifadə etmək xüsusiyyətinə malikdir. Bu elə bir zaman formasıdır ki, keçmiş hərəkəti indiki vaxtla əlaqələndirir, onlar arasında körpü rolunu oynayır. Bu zaman forması hərəkətin hansı keçmiş zamanda icra olunmasından asılı olmayaraq nəticəsi göz qabağında olan hərəkətləri özündə əks etdirir. Məsələn:

I **have written** of his relations to women [97, s.162].

Mən onun qadınlara olan münasibətindən **yazmışam**.

It seems strange even to myself when I **have described** a man who was cruel, selfish, brutal, and sensual, to say that he was a great idealist [97, s.163].

Bu mənim özümə də qəribə gəlir ki, sərt və xudbin, kobud və hissiyyatlı bir insan **təsvir edib**, sonra onu idealist kimi təqdim edirəm.

«I **have informed** you of the legal background», he asserted [90, s.93].

«Mən qüvvədə olan qanunlar barədə sizə **məlumat vermişəm**», – deyə o təsdiq etdi.

He **has** already **tried** to open the suitcase – we found glove smudges on it [95, s.142].

O, artıq çamadanı açmağa **cəhd göstərib**, biz onun üstündə əlcək izləri aşkar etdik.

«Marion, believe me, I only want to see you happy». He spoke awkwardly, «I know I **have not** always **been** so... **concerned**, but **haven't** I ... **done** better since Dorothy and Ellen [95, s.163].

– Marion, inan mənə, səni xoşbəxt görmək yeganə arzumdur. – Kişi yöndəmsiz danışdı. – Bilirəm, mən heç vaxt belə...**qayğı göstərməmişəm**... Doroti və Elləndən sonra...

«But I'm afraid I **have forgotten** it», Kingship said [95, s.172].

– Ancaq, deyəsən, mən özüm də **unutmuşam**, – Kinqşip dedi.

Göstərilən cümlələrdə hərəkətin nə zaman baş verdiyi deyil, həmin hərəkətlərin bitmiş olması, yəni nəticəsi daha çox maraq doğurur.

İndiki perfekt zaman formasının bu mənə xüsusiyyəti Azərbaycan dilində nəqli keçmiş zamanla demək olar ki, eynidir. Bu dildə nəqli keçmişin ən mühüm mənə xüsusiyyətlərindən biri də keçmişdə icra olunmuş bir işin indiki zamanda nəticəsini bildirməkdir. Nəqli keçmiş üçün hal və hərəkətin nə zaman icra olunmasının əhəmiyyəti yoxdur [2, s.61]. Məsələn:

Yaman **darıxmışam** səninçün, yaman!

Mən **əsir düşmüşəm** öz istəyimə.

Nifrəti gizlətmək asandan asan,

Sevgini gizlətmək məhalmış, demə! [32, s.101].

Sonra yavaş-yavaş üşüməyə başlayırıq və sevinirik ki, nə yaxşı, işimizi ehtiyatlı tutub isti paltar **götürmüşük** [26, s.216].

Məleykə xala lap ucqardakı təzə qəbrin yanında dayandı. Gördü ki, daşlar yerindən **tərpənib**, bəziləri isə kənara **atılıb**. Ətrafa torpaq **səpələnib** [29, s.12].

– Murad bəy, bir adam göndər mağaradakı sənətkarları çağırırlar. Biz hələ **ölməmişik**, duz-çörəyimizi də **itirməmişik**... [17, s.288].

Bu misallarda nəqli keçmiş zamanda işlənmiş fellər hərəkətin keçmişdə icra olunmasından daha çox həmin iş, hal və hərəkətlərin indiki zamanda nəticəsini göstərməyə xidmət edir.

İngilis dilində indiki perfekt zaman formasında keçmiş hərəkətin indiki vaxtla əlaqəsi fellərin leksik xüsusiyyətlərindən də asılı olur. Felləri onların malik olduqları nominativ mənə baxımından nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, onlara xas olan leksik mənəların özlərində təbii, ilkin olaraq tərz mənəsi mövcuddur; bəzi fellər hüdudlu, digər fellər isə hüdudsuz hərəkətlər bildirir. Birincilərə misal olaraq to take, to die, to fall, to stand up, to sit down, to stop və s. felləri göstərmək olar. Bu fellərdən hər birinin ifadə etdiyi hərəkət proses baxımından hüdudlaşmış, onların bildirdiyi hərəkət uzun müddət davam edə bilmir. Belə fellərə terminativ (terminative verbs) fellər deyilir.

İkinci qrupa daxil olan fellərə misal olaraq to work, to sing, to breath, to speak, to dream, to walk və s. sözləri göstərmək olar. Bu qəbildən olan fellərin bildirdiyi hərəkət proses baxımından qeyri-məhduddur; onların ifadə etdiyi hərəkət subyektin arzusundan asılı olaraq uzun və ya qısa müddət davam edə bilər. Məsələn, to work, to dream fellərinin bildirdiyi hərəkət (işləmək, arzu etmək) istənilən qə-

dər uzana bilər. Bu qəbildən olan fellərə qeyri-terminativ (non – terminative verbs) fellər deyilir [22, s.93-95].

İndiki perfekt zaman forması terminativ (hüdüdü) fellərlə ifadə olunduqda bitmiş hərəkət və indiki vəziyyət arasındakı əlaqə səbəb və nəticədən ibarət olur. Məsələn:

I **have torn** the paper in two.

Mən kağızı **cırmışam**.

She **has broken** her pen.

O, qələmini **sındırıb**.

The rain **has stopped**.

Yağış **dayanıb**.

Bu cümlələrdə keçmişdə bitmiş hərəkətin nəticəsi ifadə olduqları hüdüdü bildirən fellərin leksik məzmunundan doğur.

Qeyri-terminativ (hüdüdsüz) fellər indiki perfekt zaman formasında işləndikdə bitmiş hərəkətlə indiki vəziyyət arasındakı əlaqə fərqli şəkildə olur. Bu halda icra olunmuş iş indiki zamanda müəyyən nəticəyə malik olur. Məsələn:

I **have seen** her in the city.

Mən şəhərdə onu **görmüşəm**.

She **has lived** in London.

O Londonda **yaşayıb**.

They **have liked** each other very much.

Onlar bir-birini çox **xoşlayıblar**.

İndiki perfekt zaman formasının işləndiyi cümlələrdə heç bir vaxt göstəricisi olmaya da bilər. İndiki perfektin bu xüsusiyyəti hər şeydən əvvəl onun semantikasi, yəni nəticə bildirməsi ilə sıx əlaqədardır. Məsələn:

«You **have chosen** a fine day», he said.

«Sən gözəl bir gün **seçibsən**», o dedi.

Have you been in England? Asked she.

Sən İngiltərədə **olubsan?** – o soruşdu.

Onu da qeyd edək ki, indiki perfektin qarşılığı olan nəqli keçmiş zaman da bəzən hal və hərəkətin qeyri-müəyyən keçmişdə icra olunduğunu bildirir.

Məsələn:

Aca doqquz yorğan **örtüblər**, yenə **yata bilməyib**.

(*Atalar sözü*)

İnsan oda **sığmb**, suya **sığmb**, dağa, dənizə **sığmb!**
Yəqin elə buna görə də bəşər mədəniyyətinin ilk meyvələri
bu «ağacaların» qol-budağında **yetişib** [26, s.220].

Bu cümlələrdə hərəkət qeyri-müəyyən keçmiş
zamanda icra olunmuşdur.

2. İndiki perfekt zaman forması hələ başa çatmamış
müəyyən zaman kəsiyində icra olunmuş hərəkətləri göstər-
mək üçün də işlədilir. Bu halda bitməmiş vaxt today – bu
gün, this week – bu həftə, this month – bu ay, this year –
bu il və s. zaman zərfləri ilə göstərilir:

My brother **has bought** a new car this month.

Qardaşım bu ay təzə maşın **alıb**. (ay hələ başa çatma-
mışdır)

I **have smoked** ten cigarettes today.

Mən bu gün on ədəd siqaret **çəkmişəm** (gün hələ başa
çatmamışdır).

I **have not received** a letter from him this week.

Mən bu həftə ondan heç bir məktub **almamışam**.
(Həftə hələ bitməyib).

Yuxarıdakı cümlələrdə bitmiş hərəkət elə bir vaxtda
icra olunmuşdur ki, həmin vaxt özü hələ qurtarmamışdır.

Bu zaman forması this morning – bu səhər, this
afternoon – bu günorta, this evening – bu axşam zaman
zərfləri ilə də işlənə bilər. Məsələn:

I **have seen** him this morning.

Mən onu bu səhər **görmüşəm**.

Danışan burada hərəkətin icrasını xəbər verərkən
saat 12 olmayıb, yəni hələ səhərdir. Lakin vaxt saat 12-ni
ötübsə, onda keçmiş qeyri-müəyyən zaman forması (The
Past Indefinite Tense Form) işlədilir. Məsələn:

I **saw** him this morning.

Mən onu bu səhər **gördüm**.

Bu cümlədə danışan onu gördüyünü bizə saat 12-dən
sonra xəbər verir.

İndiki perfekt zaman forması qeyri-müəyyən zaman zərfləri ilə də işlənə bilər: never – heç (heç vaxt, heç zaman), already – artıq, just – indicə, yet – hələ. Digər zaman zərflərindən fərqli olaraq, bunlar analitik zaman forması olan indiki perfektin komponentləri – köməkçi fel və əsas fel arasında işlənir. Məsələn:

She **has never seen** her mother.

O **heç vaxt** anasını **görməyib**.

Have you ever been to Paris?

Sən heç Parisdə **olubsan?**

He **has already read** this book.

O **artıq** bu kitabı **oxuyub**.

I **have just had** a letter from my friend.

Mən elə **indicə** dostumdan məktub **almışam**.

They **have not yet come**.

Onlar **hələ gəlməyiblər**.

3. İndiki perfekt zaman forması həyatdan köçmüş insanlar haqqında danışarkən işlədilmir. Buradan belə bir nəticə alınır ki, o, perfectum historicum olmaq keyfiyyətinə malik deyildir. Lakin həyatdan köçmüş insanların fəaliyyətinin hazırkı nəticəsi kimi bir şeyi göstərmək lazım gəldikdə bu zaman formasının işlədilməsi mümkündür. Müqayisə edin:

Shakespeare **died** in 1616 at Stratford.

Şekspir 1616-cı ildə Strətfordda **vəfat etdi**.*

Shakespeare **has written** the greatest tragedies.

Şekspir məşhur faciələr **yazmışdır**.

Byron **left** England.

Bayron İngiltərəni **tərk etdi**.

Shelly **has left** us many beautiful poems.

Şelli çoxlu gözəl poemalarını bizə **miras qoymuşdur**.

İndiki perfekt zaman formasından fərqli olaraq Azərbaycan dilində nəqli keçmiş zaman tarixi faktları göstərmək kimi mənə xüsusiyyətinə də malikdir. Keçmiş za-

* Azərbaycan dilində nəqli keçmiş zamanla da verilə bilər: Şekspir 1616-cı ildə Strətfordda vəfat etmişdir.

manın bu növündə danışan bəhs etdiyi hal və ya hərəkətlərin icrası haqqında müəyyən mənbələrə əsaslanaraq məlumat verir [2, 64]. Məsələn:

«Mədəniyyət sahəsində gənc respublikanın uğurlu addımlarından biri də 1919-cu ilin dekabrında xalqımızın maddi və mənəvi sərvətlərini qorumaq məqsədilə milli muzeyin açılması **olmuşdur**» [15, s.49].

«Uzun zaman belə **təsəvvür olmuşdur** ki, türk etnosu Azərbaycan ərazisində ancaq IX-XI əsrlərdən sonra üstünlük **qazanmış** və XI-XII əsrlərdə türk mənşəli ümumxalq Azərbaycan dili **formalaşmışdır**» [7, I cild, s.186].

4. İndiki perfekt zaman forması zaman və şərt budaq cümlələrində işlənərkən bitmiş gələcək hərəkəti ifadə edir. Məsələn:

I shall read the book **after I have had a rest.**

Mən **istirahət edəndən sonra** kitabı oxuyacağam.

When you have signed the cheque I shall hand you the letter.

Qəbzi **imzalayandan sonra** mən məktubu sənə verəcəyəm.

If the police haven't shown up yet, I shall call them [95, s.137].

Əgər o vaxtacı polis **gəlməmiş olsa**, mən onları çağıracağam.

When I have satisfied my passion I'm ready for other things [97, s.151].

O vaxt ki, mən ehtirasımı **söndürmüş oluram**, başqa işlərə hazır oluram.

İngilis dilində zaman budaq cümlələrində işlənən Present Perfect, görüldüyü kimi, Azərbaycan dilində feli sifət və perifrastik fel formaları ilə ifadə olunur. Gətirilən misallardan birinci və ikincidə Present Perfect-in qarşılığı kimi feli sifət + qoşma konstruksiyasından, dördüncü misalda isə, indiki zamanda olan perifrastik fel formasından istifadə edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, indiki perfektin bu mənə xüsusiyyəti ingilis dilində indiki zamanın qeyri-müəyyən formasında da özünü göstərir. Məsələn:

I shall tell it to you **when** you **come**.

Sən **gələndə**, mən bu haqda sənə deyəcəyəm.

If she **comes**, we shall see him.

O **gəlsə**, biz onu görəcəyik.

Hissi qavrayış və hərəkət bildirən to hear, to see, to come, to arrive, to return fəlləri zaman budaq cümlələrində indiki perfektdə deyil, indiki qeyri-müəyyən zaman formasında işlədilir:

I am sure he will recognize the poem when he **hears** the first line.

Mən əminəm ki, o şerin ilk sətirini **eşidəndə**, o onu tanıyacaq.

They will wait until she **returns**.

O **qayıdana kimi** onlar onu gözləyəcəklər.

Bu tipli fəllərlə indiki perfekt zaman forması o halda işlənə bilər ki, hərəkətin bitməsi xüsusi vurğulansın. Məsələn:

He will know the poem by heart **when** he **has heard** it twice.

O, şeri 2 dəfə **eşidəndə** onu əzbər biləcək.

Misallardan göründüyü kimi, indiki perfekt zaman göstərilən məqamda Azərbaycan dilində feli bağlama (eşidəndə) və feli sifət + qoşma konstruksiyası (qayıdana+ kimi) vasitəsilə ifadə olunur.

5. İndiki perfekt zaman forması icrası keçmişdə başlanmış, müəyyən müddət davam etmiş və hal-hazırda da davam etməkdə olan hərəkətləri də ifadə edir. Bu halda ya hərəkətin başlanğıc nöqtəsi, ya da bütövlükdə davam etmə müddəti nəzərə çarpdırılmalıdır. Hərəkətin başlanğıcını göstərmək üçün **since** sözündən istifadə olunur. Bu söz ingilis dilində önlük, bağlayıcı və zərf kimi çıxış edir:

a) Since cümlədə önlük kimi çıxış etdikdə ondan sonra vaxt bildirən zaman zərfləri işlədilir və dilimizə...dan (...dən) bəri sözü vasitəsi ilə tərcümə olunur, Məsələn:

I have lived here since the end of last year.

Mən keçən ilin sonundan **bəri** burada **yaşayıram** (və yaxud **yaşamışam**).

b) Since sözü mürəkkəb cümlə daxilində bağlayıcı kimi çıxış etdikdə baş cümlə indiki perfekt zaman formasında, budaq cümlə isə, keçmiş qeyri-müəyyən zamanda olur. Bu halda since bağlayıcısı Azərbaycan dilinə ...dan (...dən) bəri sözü vasitəsilə tərcümə olunur. Məsələn:

Her husband **has been in love with** her ever **since** he knew her.

Onu tanıyandan **bəri** əri ona **aşıqdir** (və yaxud **aşiq olmuşdur**).

v) Since zərf funksiyasını yerinə yetirdikdə dilimizə «o vaxtdan bəri», «indiyənəcən» kimi tərcümə olunur. Məsələn:

We came to Baki ten years ago, and I **have lived** here ever **since**.

Biz on il əvvəl Bakıya gəldik və mən **o vaxtdan bəri** (**indiyənəcən**) burada **yaşayıram**.

İndiki perfekt zaman forması ilə ifadə olunmuş hərəkətin hal-hazırda sürəkliliyi müddəti «for» sözünü vasitəsilə göstərilir:

I have lived in London for the last six years.

Son altı ildir ki, mən Londonda **yaşayıram**.

I have known him for six years.

Mən onu altı ildir ki, **taniyiram**.

I haven't been home for five years, I think I had forgotten it all [97, s.137].

Mən beş ildir ki, evimizdə **olmuram**, mənə elə gəlir ki, onu tamamilə yaddan çıxartmışam.

Göründüyü kimi, indiki perfekt bu pozisiyada Azərbaycan dilində indiki zaman forması ilə verilir.

İndiki perfektin yuxarıda göstərilən mənada işlənməsinə inklusiv işlənmə deyilir. İndiki perfektin bu xüsusiyyəti aşağıdakı hallarda özünü göstərir:

a) Davamedici forması olmayan fellərlə ifadə olunduqda. Məsələn:

He **has been dead** for two hours, the doctor said.

O, iki saatdır ki, ölüb-həkim dedi.

b) İnkâr cümlələrdə. Məsələn:

My daughter **has not slept** since that night.

Qızım həmin gecədən bəri **yatmır** (yaxud yatmayıb).

v) Qeyri-terminativ (non – terminative) fellərlə. Bu halda indiki bitmiş davamedici zaman formasının (The Present Perfect Continuous Tense Form) işlədilməsinə də rast gəlmək olur. Müqayisə edin:

I **have worked** at the problem for several months.

Mən bu məsələ üzərində bir neçə aydır ki, **işləyirəm**.

She **has been working** at this institute since I entered the institute.

Mən instituta daxil olandan bəri o, bu institutda **işləyir**.

İndiki perfekt keçmişdə müəyyən bir vaxtda başlanaraq hal-hazırda da davam edən hərəkətləri bildirərkən Azərbaycan dilinə əsasən indiki zaman forması, bəzən isə nəqli keçmiş zaman forması vasitəsilə tərcümə olunur, məsələn:

Tom and I **have known** each other since we were at school.

Tom və mən məktəbdə olandan bəri bir-birimizi **tanırıq** (və ya tanımışıq).

Nick **has wanted** to go to the moon since she was a child.

Nik uşaqlıqdan bəri aya getmək **istəyir** (və ya istəmişdir).

I **haven't seen** Tom for three days.

Mən Tomu üç gündür ki, **görmürəm** (və ya görməmişəm).

They **have been married** for 20 years.

Onlar 20 ildir ki, **evlənmişlər**.

6. İndiki perfekt zaman forması indiki zaman mərkəzinə yaxınlaşan, lakin hazırkı anda davam etməyən hərəkətləri də göstərir. Bu mənə xüsusiyyəti hər şeydən əvvəl kontekstdən asılı olur. Məsələn:

At last you have come: I **have waited** for you for about an hour.

Nəhayət, sən gəlibsən: mən səni təxminən bir saatdır ki, **gözləyirəm**.

I **have heard** that noise going on for half an hour; luckily it has stopped now.

Mən yarım saatdan bəridir ki, bu səs-küyü **əşidirəm**; xoşbəxtlikdən o indi dayanıb.

İndiki perfekt zamanın bu forması, misallardan göründüyü kimi, Azərbaycan dilində indiki zaman forması ilə ifadə olunur.

7. İndiki perfektin mənə xüsusiyyətlərindən biri də təkrarən baş verib, icra edilib bitmiş hərəkətləri bildirməsidir. Məsələn:

I **have talked** to you about him often.

Mən tez-tez onun barəsində səninlə **söhbət etmişəm**.

They **have read** this book over and over again.

Onlar bu kitabı dönə-dönə **oxuyublar**.

I **have been** to Paris a hundred times, and it never fails to give me a thrill of excitement [97, s.64].

Mən Parisdə dəfələrlə **olmuşam** və o mənə həyəcan bəxş etməyə bilməyib.

İndiki perfektin bu mənə xüsusiyyəti Azərbaycan dilində nəqli keçmiş zaman forması ilə ifadə olunur.

2.3. Past Perfect və onun Azərbaycan dilində ifadə vasitələri

Keçmiş zaman iş, hal və hərəkətin danışığ anından əvvəl icra olunduğunu bildirir. Bu zaman digər zamanlara – indiki və gələcək zamanlara nisbətən çox ümumi və geniş

anlayışdır. M.Hüseynzadə yazır: «Keçmiş zaman keçmişdə icra olunmuş və ya olunmamış bir iş haqqında indi xəbər verilən zaman arasındakı bir zamandır; yəni iki iş arasındakı zamandır...» [16, s.190]. Qeyd etdiyim kimi, iki iş arasındakı zamanı (müddəti) qəti olaraq hüdudlaşdırmaq, ölçmək mümkün deyildir. Hər hansı bir iş, hal və hərəkət danışığı anından (vaxtından) bir dəqiqə əvvəl olduğu kimi, on, yüz, min illərlə də qabaq baş verə bilər. Zaman prizmasından baxdıqda bunların hər birində keçmiş zaman özünü göstərir. Lakin keçmiş zamanda baş vermiş iş, hal və ya hərəkətlər lüğəvi cəhətdən olduğu kimi, məna baxımından da eyni deyildir. Bütün bu rəngarənglik dünya dillərində müxtəlif keçmiş zaman formalarının mövcudluğunu şərtləndirir. Ayrı-ayrılıqda götürülmüş hər bir dilin daxili inkişaf qanunlarından və spesifik qrammatik quruluşu ilə bağlı olaraq, həmin dildə xüsusi keçmiş zaman formaları yaranır. Məsələn, türk dillərində keçmiş zamanın çeşidli formaları fəaliyyət göstərir. Ayrı-ayrı qruplara daxil olan müxtəlif türk dillərində keçmiş zamanın həm semantik-qrammatik, həm də kəmiyyət baxımından bir-birindən fərqlənən müxtəlif formaları vardır. Deyək ki, qazax dilində felin keçmiş zamanının beş forması mövcuddur. [64, s.551]. Qırğız dilində isə keçmiş zamanın əsasən dörd formasından istifadə edilir. [2,44].

Azərbaycan dilində keçmiş zaman formaları ayrı-ayrı dilçilər tərəfindən fərqli şəkildə izah olunmuşdur.

İ.R.Əfəndiyev Azərbaycan dilinin qrammatikası üçün yazmış olduğu fel bölməsində xəbər şəkli daxilində keçmiş zaman formalarını belə müəyyənləşdirir;

1. Şühudi keçmiş. 2. Nəqli keçmiş. 3. Uzaq keçmiş. 4. Bitməmiş keçmiş. 5. Müzareli keçmiş 4. Gələcəkli keçmiş 7. Nəqli rəvayət 8. Bitməmiş rəvayət 9. Müzareli rəvayət 10. Gələcəkli rəvayət [5, s.182-183]. Müəllif sadə xəbər şəklinə «idi», «imiş»in artırılması ilə əmələ gələn mürəkkəb xəbər şəkillərini də keçmiş zamanın formaları cərgəsində vermişdir.

Z.İ.Budaqova 1960-cı ildə nəşr olunmuş Azərbaycan dilinin qrammatikası kitabı üçün yazdığı fel bəhsində Azərbaycan dilində keçmiş zamanın aşağıdakı növlərini göstərir:

1. *Şühudi keçmiş*
2. *Nəqli keçmiş*
3. *Uzaq keçmiş*
4. *Qəti gələcəkli keçmiş*
5. *Qeyri-qəti gələcəkli keçmiş*
6. *Bitməmiş keçmiş*
7. *Davamlı keçmiş* [6, s.183-200].

Z.Tağızadə Azərbaycan dilində keçmiş zamanın üç formasından – şühudi keçmiş, nəqli keçmiş və nisbi keçmişdən bəhs etmişdir [24, s.140].

T.Hacıyeva müasir Azərbaycan ədəbi dilində felin keçmiş zamanını morfoloci quruluşuna görə sadə və mürəkkəb başlıqları ilə iki növə bölmüşdür:

I. Sadə formalar: 1. şühudi keçmiş 2. nəqli keçmiş.

II. Mürəkkəb formalar: 1. I bitməmiş keçmiş (alır idi); 2. II bitməmiş keçmiş (alar idi); 3. Gələcəkli keçmiş (yazacaq idi); 4. Uzaq keçmiş (almış idi); 5. Davamlı keçmiş (yazmaqda idi); 6. Vacibli keçmiş (yazmalı idi); 7. Lazımlı keçmiş (alası idi); 8. Arzulu keçmiş (yaza idi); 9. Şərtli keçmiş (baxsa idi) [52, s.8-19].

M.H.Hüseynzadə keçmiş zamandan bəhs edərək yazır: «Azərbaycan dilində keçmiş zamanı iki cür ifadə etmək olar. İşin keçmişdəki icrası haqqında ya bilavasitə, ya da bilvasitə xəbər vermək olar, yəni II və III şəxs tərəfindən işin keçmişdəki icrası haqqında xəbər verən ya özünün bilavasitə şahidliyini, ya da həmin işin icrasını başqasından eşitdiyini və işin onsuz icra olunduğunu bildirir. Buna görə də dilimizdə keçmiş zaman şühudi və nəqli keçmiş zaman adı ilə iki yerə bölünür» [16, s.191].

A.A.Axundov «Felin zamanları» kitabında şühudi və nəqli keçmiş zaman formalarını ayrılıqda izah etmiş, bu dildə uzaq keçmiş, bitməmiş keçmiş, müzareli keçmiş, gə-

ləcəkli keçmiş adlandırılan zaman formalarının felin sıra kateqoriyasına aid olması haqqında öz mülahizələrini sübut etməyə nail olmuşdur [2, s.23-68].

Müasir Azərbaycan dilində keçmiş zamandakı işin qəti bitib-bitməməsini, yaxud da həmin işin özünü və ya da nəticəsini və s. mənaları göstərmək üçün fel zamanının bu növünü ifadə vasitələrini əsas qəbul edərək iki qrupa ayırmaq olar:

I. Keçmiş zamanın sadə formaları;

- 1) *Şühudi keçmiş*
- 2) *Nəqli keçmiş.*

II. Keçmiş zamanın mürəkkəb formaları;

- 1) *Uzaq keçmiş I, II.*
- 2) *Qəti gələcəkli keçmiş.*
- 3) *Qeyri-qəti gələcəkli keçmiş.*
- 4) *Bitməmiş keçmiş.*
- 5) *Davamlı keçmiş* [23, c.2, s.322-335].

Keçmiş zamanın çeşidli zaman formalarına malik olması yalnız türk dillərinə aid deyildir. Bu xüsusiyyət bir-birindən öz quruluşlarına görə fərqlənən ən müxtəlif dillərə də şamil olunur. Məsələn, fransız dilində keçmiş zamanın beş (*Passe compose, Passe simple, Passe immediat, Imparfait, Plus-que-parfait*) [56, s.56-61], alman dilində üç (*Das Imperfect yaxud Präteritum, Das Perfect, Das Plusquamperfekt*) [13, s.153] fars dilində dörd (*mazie-motləq, mazie estemrari, mazie nəqli və mazie bə'id*) [33, s.10-12] ərəb dilində dörd (keçmiş zaman, bitməmiş və ya davamiyyət bildirən keçmiş zaman, uzaq keçmiş zaman, gələcəkli keçmiş zaman) [19, s.124-137] forması özünü göstərir.

Müasir ingilis dilində keçmiş zamanın əsasən dörd forması vardır:

1. The Past Indefinite Tense Form (Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması).
2. The Past Continuous Tense Form (Keçmiş zamanın davamedici forması).

3. The Past Perfect Tense Form (Keçmiş zamanın bitmiş forması).

4. The Past Perfect Continuous Tense Form (Keçmiş zamanın davam edib bitmiş forması).

İngilis dilində keçmiş zamanın bu formaları qrammatik cəhətdən bir-birindən fərqləndikləri kimi, semantik baxımdan da çeşidli mənələrə malikdir.

Məsələn, Past Indefinite Tense (qeyri-müəyyən keçmiş zaman) ümumiyyətlə keçmişdə baş vermiş hərəkətləri göstərsə (məs: I **wrote** a letter to my friend yesterday – Mən dünən dostuma məktub **yazdım**) Past Continuous Tense (Keçmiş davamedici zaman) isə əsasən keçmişdə dəqiq vaxtda və ya müəyyən zaman çərçivəsində davam etməkdə olan hərəkətləri ifadə edir;

Məs: I **was writing** a letter to my friend at 5 o'clock yesterday. – Dünən saat beşdə mən dostuma məktub **yazırdım**.

Keçmiş Perfect zaman forması da perfekt zamanlar qrupuna daxildir. Bu zaman forması da analitik yolla, yəni «to have» köməkçi felinin keçmiş Indefinite zamanı (had) və əsas mənə daşıyan felin keçmiş zaman feli sifəti (Participle II) vasitəsilə əmələ gəlir.

Təsdiq forması: I had written, You had written, He (she) had written, We (you, they) had written.

İnkar forması: I had not written, You had not written, He (she) had not written, We (you, they) had not written.

Sual forması: had I written?, had you written?, had he (she) written?, had we (you, they) written?

Sual-inkar forması: had I not written?, had you not written?, had he (she) not written? Had we (you, they) not written?

Burada onu da qeyd etməyə ehtiyac var ki, ingilis dilində felin xəbər şəklinin (The Indicative Mood) keçmiş perfekt zamanı morfoloci quruluşuna görə Subjunctive II

şəklinin keçmiş zaman forması ilə tam uyğunluq əmələ gətirir.

Müqayisə edin:

<i>Felin xəbər şəklinin keçmiş perfekt zaman forması</i>	<i>Subjunctive II şəklinin keçmiş zaman forması</i>
I had spoken	I had spoken
You had spoken	You had spoken
He had spoken	He had spoken
She had spoken	She had spoken
We had spoken	We had spoken
You had spoken	You had spoken
They had spoken	They had spoken

İngilis dilində felin xəbər şəklinin keçmiş perfekt zaman forması və Subjunctive II şəklinin keçmiş zaman forması formaca oxşasalar da, semantik cəhətdən bir-birindən fərqlənir. Birinci həqiqi faktı, real işi bildirirsə, ikinci həqiqi və real olmayan, lakin nəzərdə tutulan və ya arzu olunan hərəkəti ifadə edir. Müqayisə edin:

All eyes **had turned** to the woman, who was standing now [90, s.87].

Bütün gözlər indi ayağa qalxan qadına tərəf **çevrilmişdi**.

If I **had** only **waited**, perhaps it would have gone all right [97, s.119].

Əgər bir az **gözləsəydim**, bəlkə də hər şey ötüb keçərdi.

Keçmiş perfekt zaman forması barədə də dilçilər arasında fikir birliyi yoxdur. Bəzi qrammatistlər, məsələn, H.Poutsma, K.İ.Onionz, E.Kreyzinqa sübut etməyə çalışırlar ki, felin keçmiş zaman perfekt forması bütövlükdə və ya qismən indiki perfekt zaman formasına uyğun gəlir. Digər qrup alimlər – O.Yespersen, Q.N.Vorontsova, B.A.İlyiş hesab edirlər ki, keçmiş zaman perfektini yalnız qismən indiki zaman perfektini ilə uzlaşır [61, s.131].

Keçmiş perfekt zaman formasının hansı kateqoriyaya daxil olması məsələsi də mübahisə doğurmuşdur. Alimlər arasında belə bir fikir formalaşmışdır ki, keçmiş perfekt keçmiş zamandan da öncə gələn bir zaman formasıdır. Belə ki, O.Yespersen keçmiş perfekt zaman formasını indiki zaman perfektindən ayıraraq, ona xüsusi zaman yeri (ante – preterite, before – past) vermişdir [61, s.132].

B.A.İlyiş keçmiş perfekt zaman formasına xüsusi zaman yeri ayıraraq, onu keçmiş zamandan da qabaq gələn vaxta aid etmişdir [63, s.166].

N.Poutsma və J.K.Nesfield keçmiş perfektə zaman forması kimi baxırlar [101, s.135; 99, s.352].

Müəlliflərin çoxu keçmiş perfekt zaman formasında hərəkətin müəyyən dövrdə keçmiş zamandan da tez icra olunmaq mənasında işlədildiyini qeyd edirlər [61, s.132].

Q.Veber və Q.N.Vorontsova keçmiş perfekt zaman formasını tərz kateqoriyasına daxil edirlər [105, s.81; 50, s.28].

Ümumiyyətlə, qrammatistlərin çoxu keçmiş zaman perfektinə zaman forması kimi baxırlar. Lakin bu müəlliflərdən bəziləri ingilis dilində felin tərz kateqoriyasının mövcudluğunu unudurlar. İngilis dilində keçmiş perfektin zaman forması olması və onun daxilində tərz mənasının formalaşması fikrini qəbul etmək daha düzgündür.

İ.P.İvanova keçmiş perfekt zaman formasından bəhs edərkən, onu plyuskvamperfekt termini ilə ifadə etmişdir [61, s.131]. Bu da səbəbsiz deyildir. Yeni hind – Avropa dillərinin özəyini təşkil edən qədim latın dilində Plusquamperfectum adlanan perfekt zaman mövcud olmuşdur. Bu zaman forması keçmişə aid olan hər hansı bir iş və ya hərəkətin başqa bir iş və hərəkətdən qabaq bitib qurtardığı mənasını bildirmişdir [27, 83]. Latın dili Plusquamperfectum zamanı analoji ifadəsini alman dilində Plusquamperfekt [13, s.154], fransız dilində plus – que – parfait [18, s.332], ingilis dilində Past Perfect zaman formalarında tapmışdır. Hər üç dildə bu zaman formaları istər qrammatik

formasına, yəni analitik yolla əmələ gəlməsi üsuluna, istərsə də ifadə etdikləri məna xüsusiyyətlərinə görə birləşdirilə uyğunluq təşkil edir. Müqayisə edin:

Als ich zu ihm kam, **hatte** er schon die Arbeit **beendet** – Mən onun yanına gələndə, o artıq işini **qurtarmışdı**.

Je voulais entrer, mais la leçon **avait** déjà **commencé**

Mən daxil olmaq istəyirdim, lakin dərs artıq **başlanmışdı**.

George didn't want to come to the cinema with us because he **had** already **seen** the film twice.

Corc bizimlə kinoya gəlmək istəmədi, çünki o bu filmi artıq 2 dəfə **görmüşdü**.

Yuxarıdakı cümlələrdə verilən fəllərin Azərbaycan dilinə tərcüməsindən görünür ki, hər üç dildə – alman, fransız, ingilis dillərində plyuskvamperfekt (plusquamperfekt, plus – que – parfait, past perfect) Azərbaycan dilində nəqli keçmişin hekayəsi ilə ifadə olunur. Bu barədə prof. A.A.Axundov yazır: «Azərbaycan dilində keçmiş zaman anlayışı yalnız şühudi və nəqli keçmişlə məhdudlaşmış qalmır. Keçmiş zaman anlayışı daha bir sıra qrammatik vasitələrlə də yarana bilər. Dilimizdə felin hekayə və rəvayət formaları və ya xəbər formasının hekayəsi və rəvayət növləri də felin keçmiş zamanı mənasını yaradır. Bunlar əsasən üslub çalarlıqları yaratmağa xidmət edir. Odur ki, hekayə və rəvayət formaları əslində müstəqil bir qrammatik kateqoriyadır» [2, s.116]. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun 1980-cı ildə nəşr etdiyi «Müasir Azərbaycan dili» kitabının II cildində hekayə və rəvayət məzmununu ifadə edən «idi», «imiş» köməkçi fəllərinin m(x)ş* şəkilçili fəllərin əsasına qoşulması yolu ilə düzələn forma keçmiş zamanın mürəkkəb formalarından biri sayılan, uzaq keçmiş kimi izah olunur. Elə həmin kitabda göstərilir ki, uzaq keçmiş Azərbaycan dilində iki formaya malikdir. Bu zamanın birinci

* Burada x qapalı saitləri (i, i, u, ü) bildirir.

formasını fel əsasına m(x)ş şəkilçisinin qoşulması və bu şəkilçiyə idi və imiş bağlayıcısının artırılması yolu ilə əmələ gəlir. Məs: yazmış idi, getmiş idi, ağlamış idi; yazmış imiş, getmiş imiş, ağlamış imiş.

Uzaq keçmişin birinci formasının hekayəsi şühudi keçmişdə işlənən şəxs şəkilçilərini qəbul edir. Məs: yazmış idim – yazmışdım, yazmış idin – yazmışdın, yazmış idi – yazmışdı, yazmış idik – yazmışdıq, yazmış idiniz – yazmışdınız, yazmış idilər – yazmışdılar.

Uzaq keçmişin ikinci forması fel əsasına -ib, -ib, -ub, -üb, -yıb, -yib, -yub, -yüb şəkilçisinin bitməsi və bu şəkilçiyə **imiş** bağlamasının ixtisar şəkli olan -mış, -miş, -muş, -müş, -ün qoşulması yolu ilə düzəlidir. Məs: yazıbmiş, gedibmiş, oxuyubmuş və s. Uzaq keçmişin ikinci forması nəqli keçmişdə işlənən şəxs şəkilçilərini qəbul edir. Məs: yazıbmişəm, yazıbmişsan, yazıbmiş, yazıbmişiq, yazıbmişsiniz, yazıbmişlər [23, c.2, s.331-332].

Dilçiliyə dair yazılmış bəzi əsərlərdə «idi» köməkçi feli və onun dı, di, du, dü variantları şühudi keçmiş zamandan başqa, felin dörd müxtəlif zamanına artırılarkən, müstəqil zamanlar əmələ gətirdiyi fikri irəli sürülür.

Ümumiyyətlə, hekayə və rəvayət formalarının hansı qrammatik kateqoriyaya daxil olması məsələsi Azərbaycan dilçiliyində mübahisəlidir.

İngilis dilində keçmiş perfekt zaman formasının əsasən aşağıdakı mənə xüsusiyyətləri vardır:

1. Keçmiş perfekt zaman forması keçmişdə müəyyən olunmuş bir vaxtdan əvvəl icra olunub bitmiş hərəkətləri ifadə edir. Burada müəyyən olunmuş vaxt iki üsulla göstərilə bilər:

a) keçmiş qeyri-müəyyən (Indefinite) zaman forması ilə ifadə olunan digər bir hərəkətlə. Məsələn:

The rain **had stopped** when we reached the village.

Biz kəndə çatanda yağış **dayanmışdı**.

The train **had started** before we reached the station.

Biz stansiyaya çatandan qabaq qatar **yola düşmüşdü**.

The train started after we **had reached the station.**

Biz stansiyaya **çatandan sonra** qatar yola düşdü.

Keith **had wanted** to help her when he saw it [90, s.82].

Keyz bunu görəndə ona kömək etmək **istəmişdi.**

Göründüyü kimi, keçmiş perfektin bu məna çaları Azərbaycan dilinə daha çox nəqli keçmiş zamanın hekayəsi və ya bəzi akademik nəşrlərdə yazıldığına görə uzaq keçmiş zaman forması ilə (dayanmışdı, yola düşmüşdü, istəmişdi) tərcümə edilmişdir. Yalnız bir halda o, öz ifadəsini feli sifət+qoşma konstruksiyasında (çatandan sonra) tapmışdır.

b) Vaxt bildirən zərflərlə: by 2 o'clock – saat ikiyə qədər, by Sunday – bazar gününə qədər, by the end of the month – ayın axırına qədər, by that time – həmin vaxta kimi və s. Burada «by» sözünü Azərbaycan dilinə «qədər» və «kimi» sözləri vasitəsilə tərcümə olunur. Məsələn:

By the end of the week we **had already done** half of the work.

Həftənin sonuna kimi biz artıq işin yarısını **etmişdik.**

By the end of January we **had passed** all our exams.

Yanvarın axırına (sonuna) kimi biz bütün imtahanları **qurtarmışdıq.**

She **had put some order** into the drawing – room by now [97, s.69].

O, indiyə qədər qonaq otağında **səliqə-sahman yaratmışdı.**

A moment earlier, Tevis **had told** the tower chief quietly [90, s.79].

Bir az əvvəl Tevis uçuş rəhbərinə **demişdi.**

Keçmiş perfekt zaman formasının bu məna xüsusiyyəti Azərbaycan dilində keçmiş zamanın mürəkkəb formalarından biri kimi göstərilən uzaq keçmiş zaman formasında da vardır. Bu zaman forması icra olunmuş iş, hal və ya hərəkətdən əvvəlki iş, hal və ya hərəkəti ifadə edir. Məsələn:

İdris bütün bunları bir anda fikrindən keçirərkən, alman tankı artıq komanda məntəqəsinə **yaxınlaşmışdı** [20, c.1, s.124].

O, içəri girəndə qaçaq Süleyman qara damın küncündə, peçin yanına qoyulmuş taxtın üstündə, mütəkkəyə dirsəklənərək **uzanmışdı** [29, s.47].

Qara bəy gecə yuxu **görmüşdü**. Uşaqlığını, kəndlərini, kəndlərinin üstündəki Qoşadağı **görmüşdü** və səhər ona hər şey **aydın olmuşdu**. Uşaqlıq xatirələri **canlanmış**, gün kimi **aydınlaşmışdı** [17, s.41].

Jəfərlə söhbət eləyib ayrıldıqdan sonra, Gülmirənin içi, bütün vücudu işıqla **dolmuşdu** elə bil. Ürəyindən dağ **götürülmüşdü**: Jəfərin alicənablığı, həssaslığı, dediyi müdrik sözlər ona qol-qanad **vermişdi**, düşüncəsinin düyün düşmüş kələfini **açmışdı** [14, s.301].

2. Keçmiş perfekt zaman forması indiki perfektdə olduğu kimi icra olunub bitmiş, lakin öz nəticəsi ilə keçmiş zamanla bağlı olan hərəkətləri ifadə etmək xüsusiyyətinə də malikdir. Müqayisə edin:

They said that they **had finished** their work.

Onlar dedilər ki, onlar öz işlərini **qurtarmışlar**.

They **have finished** their work.

Onlar öz işlərini **qurtarmışlar**.

She told me that her father **had** already **left** London.

O mənə dedi ki, onun atası artıq Londona **getmişdir**.

Her father **has** already **left** London.

Onun atası artıq Londona **getmişdir**.

My sister said that she **had opened** the window.

Bacım dedi ki, o pəncərəni **açmışdı**.

My brother **has opened** the window.

Qardaşım pəncərəni **açmışdır**.

Yuxarıda göstərilən misallardan da aydın olur ki, keçmiş perfekt zaman forması baş verib bitmiş hərəkətlərin nəticəsini keçmiş vaxtla, indiki perfekt isə hazırkı momentlə əlaqələndirir.

3. Keçmiş perfekt zaman forması keçmiş vaxtdan əvvəl baş verib bitmiş, lakin öz nəticəsinə görə keçmiş zamanla əlaqədar olmayan hərəkətləri də göstərə bilər. Bu halda keçmiş perfekt zaman forması ötəri keçmiş perfekt funksiyasını daşıyır. Onun bu mənə xüsusiyyətinə əsasən vasitəli nitqdə işlənmiş cümlələrdə rast gəlinir. Məsələn:

She said that their group **had worked** in the lab at five o'clock on that day.

O dedi ki, onların qrupu həmin gün saat beşdə laboratoriyada **işləmişdi** (işləmişdir//işləyib).

My friend told me that he **had lost** his book on that day.

Dostum mənə dedi ki, o həmin gün kitabını **itirmişdi** (itirmişdir//itirib).

Arif said that his brother **had left** for Baki on the 6-th of November.

Arif dedi ki, onun qardaşı noyabrın 6-da Bakıya **getmişdi** (getmişdir//gedib).

Maraqlıdır, ingilis dilinin keçmiş perfekt zamanı bu pozisiyada Azərbaycan dilinə həm nəqli keçmiş, həm də nəqli keçmişin hekayə (uzaq keçmiş) formaları ilə tərcümə edilə bilər. Dilimizin müasir qrammatik normasına görə keçmiş perfektin Azərbaycan dilində qarşılığı nəqli keçmiş zaman formasıdır. Lakin ikinci ifadə forması da tədricən ədəbi dil normasına çevrilməkdədir.

Əgər göstərilən misalları vasitəsiz nitqdə işlətsək, onda bu cümlələrdə keçmiş qeyri-müəyyən (əsas keçmiş) zaman forması özünü göstərəcək:

She said: «Our group **worked** in the lab at five o'clock today».

O, dedi: «Qrupumuz bu gün saat beşdə laboratoriyada **işlədi**».

My friend said: «I **lost** my book today».

Dostum dedi: «Mən bu gün kitabımı **itirdim**».

Arif said: «My brother **left** for Baki on the 6-th of November».

Arif dedi: «Mənim qardaşım noyabrın altısında Bakıya **getdi**».

Bizə elə gəlir ki, bu hal ingilis dilində vasitəsiz nitqli cümlələri vasitəli nitqə çevirərkən zamanların əvəzlənməsi ilə bağlı olan bir məsələdir və mövzunun əhatə dairəsi xaricində olduğundan burada bu məsələdən geniş bəhs olunmayacaqdır.

4. Bəlli olduğu kimi, keçmişdə ardıcıl baş vermiş iki və ya daha çox hərəkəti göstərməkdən ötrü ingilis dilində keçmiş Indefinite zaman formasından istifadə olunur:

I **saw** him first and then he saw me.

Əvvəl mən onu **gördüm** və sonra o mənə **gördü**.

Kingship **went** to the carved table and **lifted** the receiver [95, s.202].

Kinqşip naxışlı stola tərəf **getdi** və dəstəyi **qaldırdı**.

Bu cümlələrdə bir hərəkətin digər hərəkətdən əvvəl icra olunmasına baxmayaraq, bu hərəkətlər mərhələ ilə olsa da ardıcıl baş verdikləri üçün keçmiş Indefinite zaman forması işlənmişdir. Belə cümlələrin feli xəbərləri cümlənin həmcins xəbərləri olur. Lakin keçmişdə baş vermiş hərəkətin digər bir hərəkətdən əvvəl icra olunmasını göstərmək lazım gəldikdə, onda həmin hərəkət hökmən keçmiş perfekt zaman forması ilə ifadə olunmalıdır. Məsələn:

I **had seen** him before he saw me.

O mənə görəndən əvvəl mən onu **görmüşdüm**.

He saw me after I **had seen** him.

Mən onu gördükdən sonra o mənə **görmüşdü**.

He did not see me till I **had seen** him.

O mənə görəndə kimi mən onu **görmüşdüm**.

I opened my eyes again and the snake **had** already **disappeared**.

Mən gözlərimi bir də açdım və ilan artıq **gözdən itmişdi**.

Göstərilən misallarda keçmişdə icra olunmuş hərəkətlər arasında ardıcılıq sırası yoxdur. Bir hərəkət digərini qabaqlayır, önə keçir. Belə hallarda artıq tabesizlik əlaqəsi

ilə bağlı olan həmcins üzvlər meydana çıxır; onu tabelilik əlaqəsində olan sintaktik vahidlər, daha doğrusu, tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri olan baş və budaq cümlələrin sintaktik mühiti əvəz edir. Buna görə də bu hərəkətlər keçmiş perfektlə ifadə olunur.

5. Keçmiş perfekt zaman forması zaman və şərt budaq cümlələrində işlənərkən gələcək müəyyən vaxtda (əgər həmin gələcək vaxta keçmişdən nəzər salınırsa) artıq bitmiş, tamamlanmış hərəkətləri də göstərə bilər. Məsələn:

He promised to ring me up when he **had got** a definite answer.

O, müəyyən cavab **əldə edəndən** sonra mənə zəng vurmağına söz verdi.

My friend would not answer my letter until he **had found** a job.

Dostum iş **tapana** kimi mənim məktubuma cavab verməyəcəkdi.

She would not have been sent there, unless they **had been sure** of her success.

Onun müvəffəqiyyətinə **əmin olmayana** qədər onu oraya göndərməzdilər.

Bu cür sintaktik pozisiyalarda keçmiş perfekt zaman Azərbaycan dilində budaq cümlə tərkibində deyil, feli bağlama tərkibində işlənir və uyğun mənanı feli sifət + qoşma konstruksiyaları vasitəsi ilə ifadə edir.

6. Keçmiş perfekt zaman forması keçmişdə müəyyən bir andan əvvəl başlanmış, danışq vaxtına qədər davam edən və həmin anda da davam etməkdə olan hərəkətləri ifadə etmək keyfiyyətinə malikdir. Bu halda hərəkətin başlanğıcı (1) since, davam etmə müddəti isə (2) for sözünü vasitəsilə göstərilir. Keçmiş perfektin bu cür işlənməsinə də inklusiv işlənmə deyilir. Davamedici zaman forması olmayan fellər də bu zaman formasında işlədilir. Məsələn:

Tom said that he **hadn't seen** him since Christmas.

Tom dedi ki, onu Milad bayramından bəri **görməmişdir** (görməyib).

Dirk **had not been** to the studio since the wretched morning on which they **had taken** Blanche to the hospital [97, s.137].

Dirk, Blanşı xəstəxanaya **apardıqları** həmin uğursuz səhərdən bəri emalatxanada **olmamışdı**.

Guerrero was married: and **had been** for eighteen years [90, s.95].

Qyurrero on səkkiz il idi ki, **evlənmişdi**.

I **had not seen** Strickland for weeks [97, s.130].

Mən Strikləndi həftələrlə **görməmişdim**.

The ridicule he **had endured** for years seemed now to weigh him down [97, s.138].

İllərlə **dözdüyü** lağ və istehza indi onun belini əymişdi.

He **had not shaved** for a couple of days [97, s.168].

Bir neçə gün idi ki, **üzünü qırxmamışdı**.

Göründüyü kimi, bu semantik yüklü keçmiş perfekt zaman ən müxtəlif sintaktik pozisiyalarda işlənir: birinci halda tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsində; zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsində; ikinci halda tabesiz mürəkkəb cümlənin ikinci komponentində; üçüncü halda sadə cümlənin tərkibində; dördüncü halda feli sifət tərkibli cümlədə. Azərbaycan dilinə isə cəmi üç sintaktik pozisiyada tərcümə edilir: 1) tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsində; mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsində və zaman tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsində, 2) feli sifət tərkibli cümlədə və 3) sadə cümlədə. Qeyd olunan sintaktik mühitdən asılı olaraq, keçmiş perfekt Azərbaycan dilində aşağıdakı qrammatik vasitələrlə ifadə olunur; 1) nəqli keçmiş zaman forması ilə (görməmişdir//görməyib), 2) nəqli keçmiş zamanın hekayəsi ilə (uzaq keçmiş zamanla) – olmamışdı.

İngilis dilində hərəkətin başlanmasını bildirən «to begin», «to start» felləri də keçmiş perfektdə işlənərkən

keçmişdə davam etməkdə olan hərəkətləri ifadə edir.
Məsələn:

That was when they **had started** seeing each other [90, s.29].

O vaxtdan görüşməyə **başlamışdılar**.

He **had begun** his working life as a grease monkey in a garage [90, s.34].

Əmək fəaliyyətinə qarajda yağlayıcı kimi **başlamışdı**.

7. Keçmiş perfekt zaman forması inklusiv işlənərkən təkrarən baş verib, icra edilib bitmiş hərəkətləri ifadə edir.
Məsələn:

He **had** often **spoken** to me of the silent town, somewhere up in the north of Holland [97, s.125].

O, haradasa Hollandiyanın şimalında yerləşən sakit bir şəhərdən mənə tez-tez **danışmışdı**.

The girl **had not looked** at him once since they sat down.

Onlar oturandan bəri qız ona bir dəfə də **baxmamışdı**.

I **had** often **wondered** why that ill-assorted pair had married [97, 150].

Mən tez-tez **təəccüblənmişdim** ki, bir-birinə uyğun gəlməyən bu cütlər niyə evlənmişlər.

Keçmiş perfekt zaman forması Azərbaycan dilində nəqli keçmiş zaman formasından başqa, digər vasitələrlə də verilə bilər. Tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümləsində işlənərkən bu zaman forması dilimizdə feli sifət və ya feli bağlama ilə də ifadə olunur. Məsələn:

He wore the same suit that I **had seen** him in five years before; it was torn and stained [97, s.86].

Beş il əvvəl əynində **gördüyüm** ködəkcə tamam köhnəlib sıradan çıxmışdı, kir içindəydi.

Ellen rubbed her arms where Mrs. Arquette's fingers **had clamped** them [95, s.94].

Ellen missis Arkvettin **yapışdığı** yeri sıgallayırdı.

I envied men who **had seen** with their own eyes the sights that Captain Nichols described [97, s.173].

Kapitan Nikolsun təsvir etdiklərini öz gözlərilə **görmüş** adamlara həsəd aparırdım.

The note, as well as other papers he **had left**, would be examined minutely [90, s.102].

Onun **qoyub getdiyi** məktub və digər kağızlar dəqiq yoxlanacaqdı.

və ya

O məktub və digər kağızlar ki, o qoyub getmişdi dəqiq yoxlanacaqdı.

I remembered the curious look I **had seen** in Blanche Stroeve's eyes [97, s.118].

Blans Stryovun gözlərində **gördüyüm** qəribə bir ifadəni xatırladım.

One was the supervising agent whom Mel **had spoken** to earlier [90, s.33].

Onlardan biri Melin bir az öncə **söhbət etmiş olduğu** nəzarət agentı idi.

Did he have pictures of the girls he **had gone out with?** [95, s.72].

Gəzdiyi qızların şəkilləri oğlarda var idimi?

I was interested to learn that it was the same as that at which Strickland and I **had drunk** absinthe when I **had gone over** to Paris to see him [97, s.85].

Maraqlanıb öyrəndim ki, bu Strikləndi görmək üçün Parisə **gələndə** onun və mənim birlikdə yovşan arağı **ıçdiyi-miz** həmin kafe idi.

When he **had swallowed** it he said, "What are you going to do?" [95, s.183].

Udandan sonra o, dedi: «Nə etmək niyyətindəsiniz?».

When the waitress **had gone**, Mell grinned [90, s.28].

Xidmətçi qız **gedəndən** sonra Mel dişlərini ağartdı.

və ya

O zaman ki, xidmətçi qız artıq getmişdi Mel dişlərini ağartdı.

When I **had asked** him what first gave him the idea of being a painter, he was unable or unwilling to tell me [40, s.66].

Mən ondan **soruşanda** ki, rəssam olmaq haradan ağılına gəlib, ya cavab verə bilmirdi, ya da düzünü demək istəmirdi.

When he **had gone through** all of them, there were two uneven piles [95, s.85].

Bütün qovluqları **nəzərdən keçirəndən** sonra orada iki yığın qovluq vardı.

Keçmiş perfekt zaman forması mənə cəhətdən olduğu kimi sintaktik baxımdan da bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Bu zaman forması cümlədə işləndiyi yerdən asılı olaraq bir çox funksiyaları yerinə yetirir:

1. Sadə feli xəbər funksiyasında. Məsələn,

On the subject of fee, he **had** already **counted** the house and **done** some mental arithmetic [90, s.92].

Qonoror məsələsinə gəlincə, o, artıq evləri **saymış** və bəzi riyazi əməliyyatlar **etmişdi**.

After all, I **had not seen** him for fifteen years, and it was nine since he died [97, s.166].

Bütün olanlardan sonra mən on beş il idi ki, onu **görməmişdim** və o, vəfat edəndən bəri doqquz il keçmişdi.

She **had gone out** of her way to get them [95, s.80].

Onları almaq üçün qız yolunu **dəyişmişdi**.

2. Keçmiş perfekt xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə işlənərkən budaq cümlə ilə birlikdə həmin baş cümlənin xəbəri olur:

All I knew about him was **what she had mentioned in that letter** [95, s.79].

Onun haqqında bildiyim yeganə şey **Dorotinin məktubda yazdığı idi**.

3. Mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə mübtədə budaq cümləsi şəklində baş cümlənin mübtədası olur:

What he had not expected was to be shut out entirely or treated with a mixture of indifference and condescension [90, s.17].

Onun gözləmədiyi (şey) bu idi ki, qızı onun təsəvvür etdiyindən daha tez biganə və saymazıyana olmuşdu.

What had happened could only be a dream, a frightful dream [97, s.140].

Olub keçənlər yalnız yuxu, özü də dəhşətli bir yuxu ola bilərdi.

4. Tamamlıq budaq cümləsində işlənərkən cümlənin tamamlığı funksiyasında:

Furthermore, Ellen mentioned in the letter **that she had not wanted Dorothy to come to Caldwell** precisely because it was the kind of place where everyone knew everybody else and knew what they were doing [90, s.175].

Daha sonra Ellen məktubda qeyd etmişdi ki, **o Dorotinin Kalduellə gəlməsini istəməmişdi**, ona görə ki, ora elə bir yerdir ki, orada hamı bir-birini tanıyır, kimin hansı işlərlə məşğul olduğunu bilir.

Stroeve asked him **if he had seen Strickland** [97, s.99].

Stryov ondan soruşdu ki, **Strickləndi görübmü? (görmüşdümmü?)**

5. Təyin budaq cümlələrində təyin funksiyasında:

He remembered the letter **he had read in Ellen's room** [95, s.142].

O, **Ellenin otağında oxuduğu məktubu** xatırladı.

Stroeve was trying to express a feeling **which he had never known before**, and he did not know how to put it into common terms (97, s.144).

Stryov **əvvəllər heç vaxt tanımadığı** bir hissi sözlə ifadə etməyə çalışırdı, lakin o bilmirdi ki, adi sözlərlə onu necə ifadə etsin.

She was wearing them when she died, yet in the bureau in her room was a beautiful pair of hand – made white cloth gloves, perfectly spotless **that Marion had given her the previous Christmas** [95, s.80].

Öləndə əlcəkləri geyinibmiş, halbuki otağındakı siyirtməsində **keçən milad bayramı münasibətilə Marionun ona verdiyi** əldətoxunma, tamamilə ləkəsiz bir cüt gözəl ağ əlcək vardı.

6. Zaman budaq cümləsi tərkibində zaman zərfliyi funksiyasında:

When they had looked at all the statues, they sat down on one of the benches at the back of the garden and lighted cigarettes [95, s.161].

Onlar bütün heykəllərə baxandan sonra bağın arxasındakı skamyalardan birində oturub siqaret yandırdılar.

«Blue River». Kingship's voice was wooden as **when he had performed the introduction**, and his eyes were not quite on Morion's [41, s.179].

Blu Riverdən, – Kinqşip oğlanı **təqdim edəndə** səsi taxta kimi cansızdı, gözləri də Marion tərəfə baxmırdı.

İndiki perfekt zaman forması ilə keçmiş perfekt zaman forması arasındakı bir fərq də ondan ibarətdir ki, keçmiş perfekt ilə ifadə olunan hərəkət cümlədə həmişə zaman mərkəzi ilə uyğunluq əmələ gətirir. Keçmiş perfektdə ifadə olunan hərəkətin başqa hərəkətlərlə və ya başqa keçmiş zaman nöqtəsi ilə müqayisəsi icra edilən hərəkətin müqabilik nöqtəsində öncə gəlməsini nəzərə çarpdırır. İndiki perfektdə isə hərəkətin bütövlüyü başqa hərəkətlərlə və ya cümlədə zaman dövrü adlanan hərəkətlə sadəcə olaraq müqayisəsiz etiraf edilir: Müqayisə edin:

a) No, they **have taken** her to the hospital [97, s.131].

Yox, onlar onu xəstəxanaya **aparıblar**.

He **had slighted** her somehow, forgotten something **he had promised** to do, that was all [95, s.186].

Oğlan ona bir az **ətinəsizlik göstərmişdi**, o, nəşə vəd etmiş, sonra unutmuşdu, vəssalam.

b) I **haven't told** you this before, but last year I kept some notes [90, s.69].

Əvvəllər bunu sənə **deməmişəm**, lakin keçən il bəzi qeydlər apardım.

They said that Charles Strickland had become infatuated with a French dancer, whom he **had** first **seen** in the ballet at the Empire, and **had accompanied** her to Paris [97, s.75].

Deyirdilər ki, Çarlz Striklənd Empayr balet teatrında ilk dəfə **gördüyü** fransız rəqqasəsinə **vurulmuşdu** və onu Parisə kimi **müşayiət etmişdi**.

Yuxarıda göstərilən misallarda indiki perfekt zaman forması yalnız hazırkı dövrdə icra olunan hərəkətin bitməsini göstərsə, keçmiş perfekt zaman forması cümlədən kənarda olsa da, mütləq zaman mərkəzilə uyğunlaşan və öncəgələn hərəkətləri ifadə edir.

2.4. Future Perfect və onun Azərbaycan dilində ifadə vasitələri

Bütün dünya dillərində gələcək zaman iş, hal və hərəkətin danışığ vaxtından sonra icra olunmasını bildirir. Bu zamanı qrammatik cəhətdən ifadə etmək üçün ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif formal əlamətlərdən istifadə olunur. Bu əlamətlərin sabitləşməsi dillərin inkişafının son dövrlərinə aiddir.

S.V.Melikova – Tolstoya gələcək zaman haqqında öz ümumi fikirlərini belə ifadə edir: «Kifayət qədər məlumdur ki, german dillərində gələcəyi ifadə etmək üçün ümumiyyətlə xüsusi forma yoxdur, slavyan dilləri zəminində isə belə formanın qədim slavyan dilində feli sifət olan yalnız birçə nümunəsi vardır. Gürcü dilində gələcək zaman vəzifəsində lazım forması işlənir, fin-uqor dillərinin çoxunda da gələcəyin xüsusi forması yoxdur» [69, s.219].

Bu hal bir çox başqa dillərdə olduğu kimi, türk dillərində də müşahidə olunur. Həmin dillərdə feli gələcək zaman formalarının semantik və qrammatik quruluşu tam formalaşmamışdır.

Bəzi dillərdə gələcək zamanın arsenalında bütünlüklə ona mənsub olan qrammatik vasitələr ehtiyatı yoxdur.

Həmin dillər gələcək zamanı ifadə etmək üçün gah hazır qrammatik formalardan, məsələn feli sifətlərdən, ən yaxşı halda feli sifət şəkilçilərindən, bəzən müstəqil sözlərdən, gah da köməkçi fellərdən istifadə edirlər. Deyək ki, Azərbaycan dilində feli sifətlərdən (alacaq+dır, gələcək+dir; alar+am, gələr+əm və s.), rus dilində icra olunmuş tərzdə olan fellərin indiki zaman formasından (возьму, пойду və s.), fars dilində istəmək mənalı «xastən» felinin kökü olan «xah» qrammatik vasitəsindən, yenə rus dilində «**БЫТЬ**» köməkçi felinin gələcək zamanda olan formasından istifadə edilir.

İngilis dilində gələcək zamanın müstəqil qrammatik kateqoriya kimi mövcudluğu barədə dilçilər arasında fikir birliyi yoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki, O.Yespersen ingilis dilində gələcək zamanın olmasını inkar edir. Onun fikrincə, «Shall/Will+ infinitive» birləşməsində «Shall» və «Will» felləri özlərinin ilkin modal mənalарını saxlamışlar. Alimə görə, ingilis dilində gələcəyi ifadə etməkdən ötrü modal mənə çalarından azad olan sərbəst bir üsul yoxdur, yəni bu zamanın keçmiş və indiki zamanda mövcud olan müstəqil formal əlaməti yaranmamışdır [59, s.60].

J.S.Fris gələcək zamanın ingilis dilində modal xarakter daşması fikrini irəli sürmüşdür. Çünki gələcək zamanın işlədilməsi üçün əsas həmişə arzu, ümid, qətiyyət və s. olur [61, s.49].

İ.P.İvanova «Вид и время в современном английском языке» kitabında ingilis dilində gələcək zamanın əmələ gəlməsini belə izah edir: «İngilis dilində felin gələcək zamanı «Shall» və «Will» modal felləri ilə leksik mənə daşıyan felin əmələ gətirdiyi birləşmənin qrammatikləşməsi nəticəsində düzəlir» [61, s.47].

S.B.Bredli ingilis dilində iki gələcəyi bir-birindən ayırır: modal (modal) və prediktiv (predictive) – xüsusi gələcək. Alimin fikrincə, xüsusi gələcəkdə (Predictive Future) «Will» feli «Shall» qrammatik vasitəsini əvəz edər bildiyinə görə onun işlənmə dairəsi getdikcə genişlənir.

Bredlinin müşahidələrinə görə «Will» feli «Shall»-ə nisbətən daha çox qrammatikləşib. (Bax: S.V.Bradley. *Shall and Will – an Historical Study*. Transactions of the American Philological Association, XLII, 1911) [61, s.48].

İngilis dilinə dair yazılmış normativ qrammatikalar-da göstərilir ki, bu dildə gələcək zamanı əmələ gətirmək üçün birinci şəxsin təkində və cəmində «Shall», qalan şəxslərdə isə «Will» köməkçi felləri işlədilir. Bu fellər Azərbaycan dilində qəti gələcək zaman şəkilçisi -acaq, -əcək və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi -ar, -ər morfemləri ilə ifadə olunur. Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, ingilis dilində mövcud olan gələcək qeyri-müəyyən forması (The Future Indefinite Tense Form) Azərbaycan dilində gələcək zamanın qəti və qeyri-qəti növlərinə uyğun gəlir. Əgər hərəkətin icrasında əminlik varsa, bu dildə qəti gələcək, hərəkətin icrası qəti olmadıqda isə qeyri-qəti gələcək zaman formalarından istifadə olunur. Məsələn:

They **will come** tomorrow.

Onlar sabah **gələcəklər** (qətilik).

Onlar sabah **gələrlər** (qeyri-qətilik).

O.İ.Musayev «Shall» modal felindən bəhs edərək yazır: «Digər modal fellərdən fərqli olaraq, shall feli spesifik xüsusiyyətə malikdir; o heç vaxt sırf modallıq (yəni danışanın icra edilən hərəkətə münasibətini) bildirmir. Shall modal feli məzmunca ikili xarakterə malikdir. Məsələn, Shall I read the text? cümləsində shall feli həm də gələcək zaman mənası bildirir. Belə ki, bu cümlədə bir tərəfdən danışan hərəkətin icrası üçün icazə istəyir (modallıq), digər tərəfdən də hərəkətin icrası gələcəyə aid edilir. Bu qrammatik mənalardan hər ikisi də ancaq shall modal feli vasitəsilə ifadə edilir. Bu da, yuxarıda deyildiyi kimi, shall modal felinin mənacə ikili xarakterə malik olduğunu göstərir» [22, s.190].

Prof. B.A.İlyiş ingilis dilində xalis gələcək zamanın mövcudluğunu qəbul etməyən dilçilərə qarşı çıxmışdır və bu məsələyə öz münasibətini bildirmişdir. Onun fikrincə,

«Shall» və «Will» felləri bəzi kontekstlərdə özlərinin orijinal öhdəçilik, iradə, arzu bildirmək mənalarını qoruyub saxlasalar da, onlar bir qayda olaraq bu mənalarından azad, sərbəst surətdə gələcəyi ifadə etməyə qabildir [93, s.87].

Müasir ingilis dilində «Will» köməkçi feli bütün şəxslərdə işlənərək «Shall» felinin fəaliyyət dairəsini getdikcə məhdudlaşdırır. Bəzi dilçilər «Will» köməkçi felinin birinci şəxsdə işlədilməsini ingilis dilinin dialekt variantları ilə əlaqələndirirlər. Böyük Oksford lüğəti «Will» köməkçi felinin bu cür işlədilməsini şotland, irland, əyalət nitqinin, habelə britaniyadanxaric (extra-British) nitqin, yəni ingilis dilinin Kanada, Avstraliya və amerikan variantlarının əlaməti kimi qeyd edir.

Müasir ingilis dilində gələcəkdə icra ediləcək hərəkətləri shall/ will köməkçi fellərindən əlavə, felin forma sisteminə daxil olmayan bir sıra digər vasitələrlə də ifadə etmək mümkündür:

a) to be about + məsdər, to be on the point of + gerund (cerund) frazeoloji birləşmələri ilə. Bu birləşmələrdən birincisi (to be about + məsdər) Azərbaycan dilində «bir hərəkəti icra etmək üzrə olmaq», ikincisi (to be on the point of + gerund (cerund) isə «bir şeyi etməyə hazırlaşmaq» mənasına uyğun gəlir, Məsələn:

He is about to leave the house.

O evdən çıxmaq üzrədir.

The sun is on the point of rising.

Günəş çıxmağa hazırlaşır.

b) to be going + məsdər ifadəsi yaxın gələcəkdə icra olunacaq hərəkəti bildirir və dilimizə «bir şey etmək niyyətində olmaq», bir şey etməyə hazırlaşmaq» sözləri ilə tərcümə edilir:

I am going to write an article.

Mən məqalə yazmağa hazırlaşram.

Yuxarıda göstərilən fikirlər müxtəlif dillərdə gələcək zaman formalarının varlığını heç də inkar etmir, əksinə, özünəməxsusluğunu göstərir.

Məntiqi baxımdan zaman məfhumları bir-birindən fərqləndirilir: keçmiş – indiki – gələcək. Hər bir dil bu məntiqi zaman məfhumlarını ifadə etmək üçün müxtəlif qrammatik vasitələrdən yararlanır.

Danışıq vaxtından sonra icra olunacaq hərəkətlər danışıq vaxtına münasibətlərinə görə müxtəlif cür olur. Felin gələcək zamanı müxtəlif dillərdə çeşidli formalarla ifadə olunur. Fransız dilində gələcək zamanın dörd Futur Simple, Futur immediat, Futur antérieur, Futur dans le passé [56, s.62], alman dilində iki Futurum I, Futurum II [13, s.155], ərəb ədəbi dilində üç indiki – gələcək zaman, gələcək zaman və gələcək perfekt zaman formaları [19, s.77] məlumdur.

Türkoloqlar türk dillərində bir qayda olaraq felin gələcək zamanının iki formasını göstərirlər. Azərbaycan dilində də felin gələcək zamanı iki formada olur ki, onlar qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək terminləri ilə ifadə olunur. Azərbaycan dilində gələcək zamanın iki formaya malik olması demək olar ki, heç bir zaman mübahisəyə səbəb olmamışdır [2, s.89].

İngilis dilində ümumi zaman sistemində deyil, məhz gələcək zaman daxilində gələcək zamanın dörd forması vardır:

- 1) Gələcək qeyri-müəyyən zaman forması.
(The Future Indefinite Tense Form)
- 2) Gələcək davamedici zaman forması.
(The Future Continuous Tense Form)
- 3) Gələcək bitmiş zaman forması.
(The Future Perfect Tense Form)
- 4) Gələcək zamanın davam edib bitəcək forması.
(The Future Perfect Continuous Tense Form)

Gələcək zamanın yuxarıda göstərilən formaları istər qrammatik, istərsə də semantik cəhətdən bir-birindən köklü surətdə fərqlənir.

Gələcək qeyri-müəyyən zaman forması shall/will + məsdər (to ədatsız) formantı ilə ifadə olunur və ümumiyyətlə gələcəkdə baş verəcək, icra ediləcək hərəkətləri bildirir. Məsələn:

I **shall read** this book tomorrow.

Mən sabah bu kitabı **oxuyacağam**.

Gələcək davamedici zaman forması shall be/will be + Participle I (indiki zaman feli sifəti) strukturunda olur və gələcəkdə müəyyən vaxt ərzində davam edəcək hərəkətləri göstərir. Məsələn:

They **will be reading** this book at five o'clock tomorrow.

Onlar sabah saat beşdə bu kitabı **oxuyacaqlar (oxumaqda olacaqlar)**.

Gələcək zamanın davam edib bitəcək forması shall/will have been + Participle I (indiki zaman feli sifəti) formantına malikdir və gələcəkdə müəyyən bir hərəkətdən və ya dəqiq vaxtdan əvvəl başlayacaq və həmin hərəkətə qədər (və ya dəqiq vaxta qədər) davam edib bitəcək hərəkətləri ifadə edir. Məsələn:

When you come home at seven o'clock I **shall have been reading** this book for two hours.

Siz saat yeddidə evə gələndə iki saat olacaq ki, mən bu kitabı **oxuyacağam (oxumuş olacağam)**.

Gələcək zamanın bitmiş forması da (The Future Perfect Tense Form) perfekt zaman formaları qrupuna daxildir. Gələcək perfekt zaman forması «to have» felinin gələcək zamanı (shall/will have) və əsas mənə daşıyan felin keçmiş zaman feli sifəti (Participle II) vasitəsi ilə əmələ gəlir: shall/will + have + PP. *

*PP – Past Participle (felin keçmiş zaman feli sifəti).

Bu zaman formasının sual şəklini düzəltmək üçün shall/will köməkçi felləri mübtədadan əvvəl işlədilir, məsələn:

Shall I have read? – Mən oxumuş olacağam?

Gələcək perfekt zaman formasının inkar şəklini düzəltmək üçün shall/will köməkçi felindən sonra «**not**» inkar ədatı əlavə edilir, məsələn:

I shall not have read. – Mən oxumuş olmayacağam.

Gələcək perfekt zaman forması təsdiq və inkarda qı-saldılmış şəkildə aşağıdakı kimi işlədilir:

Qısa təsdiq şəkli

I'll have read

You'll have read

He } 'll have read
She }

We'll have read

You'll have read

They'll have read

Qısa inkar şəkli

I shan't have read

You won't have read

He } won't have read
She }

We shan't have read

You won't have read

They won't have read.

Bu zaman formasının inkar-sual şəkli aşağıdakı kimi ifadə olunur:

Tam şəkli

Shall I not have read

Will you not have read

Will he/she not have read

Shall we not have read

Will you not have read

Will they not have read

Qısa şəkli

Shan't I have read

Won't you have read

Won't he/she have read

Shan't we have read

Won't you have read

Won't they have read.

Gələcək perfekt zaman forması alman dilində Futurum II, ərəb ədəbi dilində isə gələcək perfekt zamanına uyğun gəlir.

Müqayisə edin:

Bis du aus der Bibliothek zurückkommst, **werde** ich schon meine Aufgaben **gemacht haben**.

Sən kitabxanadan qayıdana kimi, mən artıq tapşırıqlarımı **yerinə yetirmiş olacağam**.

I shall have finished my work by the time you come.

Cən gələndə kimi mən işimi **qurtarmış olacağam**.

Misallardan göründüyü kimi hər iki dildə – alman və ingilis dillərində gələcək zamanın bu formaları eyni mənəni ifadə etməyə xidmət edir.

Ərəb ədəbi dilində isə müəyyən bir işin gələcəkdə başqa bir işdən əvvəl icra olunub başa çatdırılacağını göstərən gələcək perfekt zaman «(sa) yakunu qad fa'ala» analitik konstruksiya ilə göstərilir [19, s.152].

İngilis dilində gələcək perfekt zaman formasının aşağıdakı mənə xüsusiyyətləri vardır:

1. Gələcəkdə müəyyən vaxtdan qabaq gəlib tamamlanacaq hərəkətləri göstərir:

By dinner time I **shall have finished** my work.

Nahara kimi mən işimi **qurtarmış olacağam**.

I **shall have slept** when my father comes.

Atam gələndə mən **yatmış olacağam**.

Gələcək perfekt zaman formasında hərəkətin bitdiyini (tamamlandığını) bildirən gələcək vaxtı göstərmək üçün aşağıdakı vasitələrdən istifadə olunur:

a) Zərf və ya zərf birləşmələrindən – by 2 o'clock (by 3, by 5 o'clock və s.) – saat ikiyə kimi (saat üçə, beşə və s. kimi), by Monday (by Friday, by Sunday və s.) – bazar ertəsinə qədər (cümə gününə, bazar gününə qədər və s.) by that time – o (həmin) vaxta qədər, by the beginning (end) of the month – ayın əvvəlinə (sonuna) qədər, by the first of January (February, March və s.) – Yanvarın (fevralın, martın və s.) birinə qədər, soon – tezliklə, by then – o vaxta yaxın (qədər) və s.

Zərf birləşmələrinin tərkibindəki by sözünü Azərbaycan dilinə qədər, kimi, - dək qoşmaları vasitəsilə tərcümə olunur. Məsələn:

By six o'clock I **shall have finished** my translation.

Saat altıya kimi mən tərcüməni **qurtarmış olacağam**.

We **shall have shipped** the goods by that time.

Həmin vaxta qədər biz malları gəmiyə **yükləmiş olacağıq**.

The students **will have passed** all their exams by the end of the month.

Tələbələr ayın sonunadək bütün imtahanlarını **vermiş olacaqlar**.

My friend **will soon have arrived** in Baki.

Dostum tezliklə Bakıya **gəlmiş olacaq (gələcək)**.

They **will have forgotten** us by then.

O (həmin) vaxta qədər onlar bizi **unutmuş olacaqlar**.

b) Zaman və şərt budaq cümlələrinin tərkibində indiki qeyri-müəyyən zaman forması (Present Indefinite) ilə ifadə olunmuş gələcəkdə icra ediləcək başqa bir hərəkətdən istifadə olunur. Məsələn:

They **will have shipped** the goods when your telegram arrives.

Sizin teleqram çatanda onlar artıq malları gəmiyə **yükləmiş olacaqlar**.

The train **will have left** by the time we get to the station.

Biz vağzala gələndə kimi qatar **getmiş olacaq**.

We **shall have finished** our work in time if he helps us.

Əgər o bizə kömək etsə, biz işimizi vaxtında **qurtarmış olacağıq**.

If you ring me up after 7 o'clock, **I shall have spoken** to the secretary.

Əgər saat 7-dən sonra mənə zəng etsən, mən katibə ilə **danışmış olacağam**.

Misallardan da göründüyü kimi ingilis dilindəki gələcək perfekt (Future Perfect) Azərbaycan dilində perifrastik fel formaları, daha doğrusu, keçmiş zaman feli sifəti ilə qəti gələcək zamanda olan «olmaq» feli vasitəsilə ifadə olunur: almış olacaq, gəlmiş olacaq, görmüş olacaq, oxumuş olacaq... Onu da qeyd etmək lazımdır ki, gələcək perfekt zaman forması Azərbaycan dilində feli bağlama və «qurtarmaq» felinin qəti gələcək zaman forması ilə də ifadə oluna bilər.

I shall have read the article before he returns.

O qayıtmazdan öncə mən məqaləni **oxuyub qurtaracağam**.

2. Gələcək perfekt zaman formasının mənə xüsusiyyətlərindən biri də gələcək müəyyən vaxtda artıq bitmiş olan hal və ya hərəkətin həmin gələcək vaxtda nəticəsini göstərməkdir:

When you have finished this book, you **will have learnt** many new words and expressions (you will know those words and expressions).

Bu kitabı oxuyub qurtaranda siz çoxlu söz və ifadələr **öyrənmiş olacaqsınız** (siz həmin söz və ifadələri biləcəksiniz).

Tomorrow at three o'clock he **will have received** my letter (he will have the letter).

Sabah saat üçdə o, mənim məktubumu **almış olacaq** (məktub onda olacaq).

3. Gələcək perfekt zaman formasının gələcəkdə müəyyən bir vaxtdan əvvəl icrasına başlanan və həmin gələcək anda hələ də davam edən hərəkətləri ifadə etmək xüsusiyyəti də vardır. Bu zaman forması göstərilən mənada işlənərkən Future Perfect inclusive (gələcək perfekt inklusiv) adlanır. Gələcək perfektin inklusiv işlənmə xüsusiyyəti sürəkli zaman forması (Continuous Tense form) olmayan fellər və leksik mənə baxımından hüdudsuz hərəkətləri göstərən qeyri-terminativ (non-terminative) fellərə aiddir. Məsələn:

I **shall have been** a teacher for five years by next September.

Gələn sentyabradək mən beş il müddətində müəllimlik **etmiş olacağam**.

Her mother **will have worked** as a doctor for ten years by next month.

Onun anası gələn aya qədər on il müddətində həkim kimi **işləmiş olacaq**.

He **will have lived** for thirty years in Baki by the end of this year.

Bu ilin sonuna qədər o otuz il ərzində Bakıda **yaşamış olacaq**.

My friend **will have taught** English for two years by the end of this month.

Bu ayın sonunacan dostum iki ildir ki, ingilis dili **öyrətmiş olacaq**.

Yuxarıdakı misallardan göründüyü kimi gələcək perfekt zaman formasının göstərilən məna xüsusiyyətində hərəkətin sürəklilik müddəti for sözünü vasitəsilə qeyd olunur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ingilis dilinin gələcək perfekt zamanı göstərilən pozisiyada Azərbaycan dilinə feli isim və ya məsdər tərkibi ilə də tərcümə edilə bilər:

Mənim müəllim olmağımın gələn sentyabrada beş ili (tamam) olacaq.

Onun anasının həkim kimi işləməsi gələn ay on il olacaq.

Gələn ay on il olacaq ki, onun anası həkim kimi işləmiş olacaq və s.

4. Gələcək perfekt zaman forması bəzən gələcək zamana aid olan hərəkəti deyil, keçmişə aid olan və icrası güman edilən hərəkəti bildirir. Bu halda gələcək perfekt semantik cəhətdən Must+Perfect Infinitive birləşməsinin ifadə etdiyi mənaya uyğun gəlir, yəni modallıq məna çaları ilə yüklənir. Müqayisə edin:

You **will have read** in the newspapers about the conclusion of this agreement.

Siz **yəqin ki, (çox güman ki, görünür, deyəsən)** qəzetdə bu sazişin bağlanması haqqında **oxumuşsunuz**.

They **must have forgotten** to send us a copy of the telegram with their letter.

Onlar **yəqin ki, (çox güman ki, görünür, deyəsən)** məktubla birlikdə teleqramın surətini göndərməyi **unmuşlar**.

You **will have heard** of the beauty of Upper Garabag.

Siz, **yəqin ki, (çox güman ki)** Yuxarı Qarabağın gözəlliyi barəsində **əşitmişsiniz**.

He **must have known** someone in the registrar's office there [95, s.140].

O **yəqin ki, (çox güman ki, görünür, deyəsən)** orada qeyd bürosundakılardan kimisə **tanyırmış**.

The reader **will have observed** an upward tendency in oil products prices on the world market.

Oxucu **yəqin ki, (çox güman ki)** dünya bazarında neft məhsulları qiymətinin qalxması meylini müşahidə etmişdir.

They **must have spent** something like four months at Marseilles in one another's society [97, s.173].

Onlar **yəqin ki, (çox güman ki)** Marseldə dörd ay vaxtlarını birgə **keçirmişlər**.

Must modal felin iştirak edən cümlələri müəyyən hallarda Azərbaycan dilinə felin **gərək** modal sözlü iltizam (arzu) şəkli ilə məsələn, gətirilən misallardan üçüncüsünü:

O orada qeydiyyat bürosundakılardan gərək kimisə tanınmış ola və ya sonuncusunu felin vacib şəklinin perifrastik forması ilə (məsələn, **Onlar [görünür] vaxtlarını Marseldə dörd ay bir yerdə keçirməli olmuşlar**) kimi tərcümə etmək olar.

Yuxarıdakı misallardan aydın olur ki, gələcək perfekt zaman formasının bu mənası Azərbaycan dilində «yəqin ki», «çox güman ki», «görünür», «deyərsən» sözlərinin iştirakı ilə felin nəqli keçmiş zaman forması və başqa fel şəkilləri vasitəsilə ifadə olunur.

Gələcək perfekt və keçmiş perfekt zaman formalarının müqayisəsi göstərir ki, onların arasındakı fərq gələcək perfektin hərəkəti gələcəyə, keçmiş perfektin isə keçmişə aid etmələridir. Müqayisə edin:

a) The students **will have translated** the article by two o'clock.

Tələbələr saat ikiyədək məqaləni **tərcümə etmiş olacaqlar**.

The students **had translated** the article by two o'clock.

Tələbələr saat ikiyədək məqaləni [artıq] **tərcümə etmişdilər**.

b) They **will have finished** their work when I returns.

Mən qayıdanda onlar işlərini **qurtarmış olacaqlar**.

They **had finished** their work when I returned.

Mən qayıdanda onlar işlərini **qurtarmışdılar**.

Gələcək perfekt zaman formasında hərəkət zaman mərkəzi ilə, nitq anına təsadüf etməyən zaman nöqtəsi ilə, gələcək zamana aid hər hansı bir zaman anlamı ilə əlaqələndirilir. Keçmiş perfekt zaman formasında olduğu kimi, burada da zaman mərkəzi ilə əlaqələndirilmədən öncəgəlmə mənası alınır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, zaman mərkəzi adətən zamana bilavasitə leksik işarə ilə ifadə olunur. Buna görə də gələcək perfekt zaman formasına sadə cümlələrdə daha çox rast gəlmək mümkündür.

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə hərəkət vasitəsi ilə ifadə olunan zaman mərkəzi ilə əlaqələnməyə az təsadüf olunur.

Müasir ingilis dilinin ümumi zaman sistemində fəaliyyət göstərən gələcək perfekt zaman forması olduqca az işlənir. Bu dilin materialları əsasında birbaşa çıxarışlar inandırıcı statistik nəticələr üçün yetərli sayda misallar toplamağa imkan vermir.

2.5. Future Perfect – in – the – Rast və onun Azərbaycan dilində ifadə vasitələri

Azərbaycan dilinin zaman sistemindən fərqli olaraq ingilis dilində Future in – the – Past (keçmiş nəzərən gələcək) zaman formaları vardır. Bu da həmin dilin zaman sisteminin rəngarəngliyini və özünəməxsusluğunu sübut edən faktlardan biridir. İngilis dilində Future in – the – Past aşağıdakı zaman formalarını əhatə edir:

1) The Future Indefinite – in – the – Past.

(Keçmiş nəzərən gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması).

2) The Future Continuous – in – the – Past.

(Keçmişə nəzərən gələcək zamanın davamedici forması).

3) The Future Perfect – in – the – Past.

(Keçmişə nəzərən gələcək zamanın bitmiş forması).

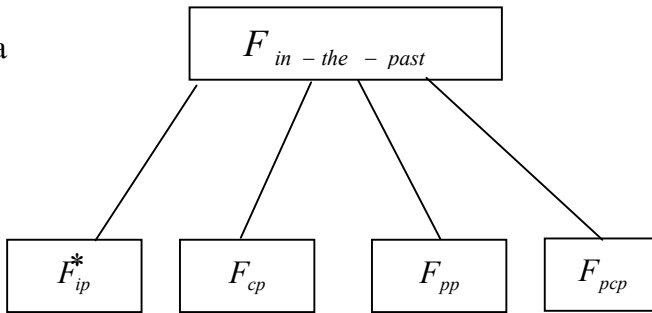
4) The Future Perfect – Continuous – in – the – Past.

(Keçmişə nəzərən gələcək zamanın davam edib bitəcək forması).

Formal baxımdan, bu gələcək zaman kompleksini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

$$F_{in-the-past} = (F_i + F_c + F_p + F_{pc})^P$$

və ya

Yuxarıda adları çəkilən zaman formaları analitik üsulla, yəni should və ya would köməkçi feli və əsas felin bu və ya digər infinitiv forması vasitəsilə əmələ gəlir. Məsələn:

1) I knew that she **would return** next week.

Mən bilirdim ki, o gələn həftə **qayıdacaq (qayıtmış olacaq)**.

2) He thought that I **should be working** all day.

O fikirləşdi ki, mən bütün günü **işləməkdə olacağam**.

3) He said that they **would have finished** their work by five o'clock.

O dedi ki, onlar işlərini saat beşə kimi **qurtarmış olacaqlar**.

4) He said that by the first of June he **would have been working** at that plant for twenty years.

O dedi ki, iyunun birinə kimi o, bu zavodda iyirmi il **işləmiş olacaq**.

İngilis dilində bir-birindən qrammatik və semantik cəhətdən öz müstəqilliyi ilə fərqlənən zaman formalarının Azərbaycan dilində ifadəsində elə ciddi fərq nəzərə dəymir. Bu cümlələrdən birincidə iki ifadə forması mümkündür: Qəti gələcək zaman və perifrastik qəti gələcək zaman. İkinci cümlədə isə həmin zaman forması Azərbaycan dilində felin davam yarımformasının perifrastik gələcək zamanı ilə verilir. Qalan iki cümlədə isə heç bir istisnalıq yoxdur.

Future in – the – Past zaman formaları qrammatik quruluşlarına görə bir-birindən fərqləndiyi kimi, məna cəhətdən də biri digərini təkrar etmir. Onlar üçün ümumi cəhət keçmişdən nəzər salındıqda gələcək zaman məzmununa malik olmalarıdır. Məhz buna görə də bu zaman formaları nisbi zamanlar hesab olunur. Əsas gələcək zamanla keçmişə nəzərən gələcək zaman formalarını müqayisə etsək bu nisbilyi müşahidə etmək olar:

He **will return** in time.

O vaxtında **qayıdacaq**.

I knew that he **would return** in time.

Mən bilirdim ki, o vaxtında **qayıdacaq**.

Birinci cümlədə bir hərəkət vardır və mütləq gələcəyi ifadə edir. İkinci cümlədə isə iki hərəkət vardır və budaq cümlədəki icrası gələcəkdə nəzərdə tutulan hərəkət baş cümlədə olan keçmiş hərəkətdən asılı olur, yəni nisbi xarakter daşıyır. Burada onu da qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, ingilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlədə hərəkətlərin münasibətini baş cümlədə işlənən zaman forması tənzim etmir:

Biz ona deyirik ki,

Biz ona dedik ki,

} onun dostu burada işləyir

Biz ona deyəcəyik ki, (işləyəcək, işləyib)

Biz ona deyirdik ki,

Rus dilçilərindən İ.P.İvanova Future in – the – Past formalarını ayrıca izah etməmiş, ingilis dilində zamanların uzlaşmasından (Sequence of Tenses) bəhs edərkən bu məsələyə toxunmuşdur. Alimin fikrincə, keçmişə nəzərən gələcək zaman formaları keçmiş zaman mərkəzi ilə qarşılıqlı əlaqədən kənarında işləyə bilmir. Bu halda budaq cümlədəki sintaktik tabelilik budaq cümlənin mübtədasına heç bir yeni zaman mənası bəxş etmir. Ona görə də İ.P.İvanova Future in – the – Past termininin «Dependent Future» (зависимое будущее; asılı gələcək) ilə əvəz olunmasını təklif etmişdir [61, s.167; 62, s.66].

B.S.Хаумовиç, В.İ.Роçовskaya «Теоретическая грамматика английского языка» kitabında shall come – should come, will be writing – would be writing ikiüzlü opozisiyanın ifadə etdiyi mənanı «The Category of Posteriority» adlandırmışlar [80, s.146].

B.A.İlyiş ingilis dilinin ümumi zaman sistemindən bəhs edərkən keçmişə nəzərən gələcək zaman formalarına da öz münasibətini bildirmişdir. O, yazır: «Future – in – the – Past formaları zaman sistemini özündə əks etdirən keçmişdən gələcəyə doğru hərəkət etməkdə olan düz xəttə asanlıqla uyğun gəlmir. Onlar həmin düz xəttədən kənara çıxır. Belə ki, keçmiş və gələcək zamanlarda başlanğıc nöqtə indiki zaman olduğu halda, onlar üçün başlanğıc nöqtə keçmiş zamanın özü hesab olunur. Future – in – the – Past zaman formalarına istinadən demək mümkündür ki, keçmiş zaman həmin sistemin yeni bir mərkəzidir» [93, s.77].

İngilis dilində Future – in – the – Past zaman formalarının analoqunu bir sıra dünya dillərində də tapmaq mümkündür. Fransız dilində də Futur dans le passe zamanı əsasən budaq cümlələrdə işlənir və baş cümlədəki keçmiş hərəkətdən sonra icra olunacaq hərəkəti ifadə edir. Məsələn:

Il a dit qu'il **viendrait** – O dedi ki, **gələcək**.

Ərəb ədəbi dilində ingilis dilindəki Future – in – the – Past zaman formalarına uyğun gələn analitik konstruksiya (kana+sayaf'alu) gələcəkli keçmiş zaman adlanır. Bu barədə şərqsünas alim V.M.Məmmədəliyev yazır: «...Gələcəkli keçmiş zaman forması funksiya baxımından Azərbaycan dilində gələcək zamanın hekayə, ingilis dilində Future in – the – Past formalarına müvafiq gələrək danışıq vaxtına görə gələcəkdə icra olunacaq işi deyil, keçmişdə haqqında söhbət gedən hər hansı bir gələcək işi bildirir, lakin bu işin icra olunub – olunmaması yalnız kontekst daxilində müəyyənləşdirilir» [19, s.137].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi The Future Perfect – in – the – Past (keçmişə nəzərən gələcək zamanın bitmiş forması) Future in – the – Past formalarından biridir. Bu zaman forması should (birinci şəxsin tək və cəmi üçün), would (qalan şəxslərin tək və cəmi üçün) köməkçi feli və əsas məna bildirən felin Perfect Infinitive forması vasitəsilə əmələ gəlir.

tək	cəm
<i>I should have read</i>	<i>We should have read</i>
<i>You would have read</i>	<i>You would have read</i>
<i>He (she, it) would have read</i>	<i>They would have read</i>

Müasir ingilis dilində will köməkçi felinin gələcək qeyri-müəyyən zaman formasında shall köməkçi felini əvəz etmə tendensiyası, onun keçmiş zaman forması olan would köməkçi felində də özünü göstərir. Would köməkçi feli should köməkçi felini əvəz edərək bütün şəxslərdə işləyə bilər.

Bu zaman formasının sual şəkli should/would köməkçi felini mübtədadan əvvəl keçirməklə əmələ gəlir:

tək	cəm
<i>Should I have read?</i>	<i>Should we have read?</i>
<i>Would you have read?</i>	<i>Would you have read?</i>
<i>Would he (she) have read?</i>	<i>Would they have read?</i>

Keçmişə nəzərən gələcək zamanın bitmiş formasının inkar şəkli should//would köməkçi felindən sonra not inkar ədatı artırmaqla düzəlir:

tək	cəm
<i>I should not have read</i>	<i>We should not have read</i>
<i>You would not have read</i>	<i>You would not have read</i>
<i>He (she) would not have read</i>	<i>They would not have read</i>

Bu zaman formasında aşağıdakı ixtisarlardan istifadə olunur:

Təsdiq		İnkar
<i>I'd [aid]</i>	}	<i>I shouldn't [ʃudnt]</i>
<i>He'd [hi:d]</i>		<i>He wouldn't [wudnt]</i>
<i>She'd [ʃi:d]</i> <i>have</i>		<i>She wouldn't</i> <i>have</i>
<i>We'd [wi:d]</i> <i>read</i>		<i>We shouldn't</i> <i>read</i>
<i>You'd [ju:d]</i>		<i>You wouldn't</i>
<i>They'd [θeid]</i>		<i>They wouldn't</i>

Felin xəbər şəklinin Future Perfect – in – the – Past zaman forması qrammatik quruluşuna görə Conditional şəklinin keçmiş zaman formasına oxşayır. Onların hər ikisi eyni formantla ifadə olunur: should/would + Perfect Infinitive. Lakin bu formalar semantik baxımdan birbirindən fərqlənirlər. Müqayisə edin:

I said that I **should have copied** the text by five o'clock.

Dedim ki, saat beşə kimi mətni **köçürmüş olacağam**.

I **shouldn't have minded** if he'd said my pictures were bad, but he said nothing [97, s.83].

Əgər şəkillərimin pis olduğunu desəydi, mən **etiraz etməzdim**, amma o, heç bir şey demədi.

Misallardan birincisində Future Perfect – in – the – Past zaman forması tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsində işlənərkən real, həqiqətə uyğun hərəkəti ifadə edir. İkinci misalda isə felin Conditional şəklinin keçmiş zaman forması şört budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində işlənmişdir və qeyri-real, həqiqətə zidd hərəkəti ifadə edir.

Bu növ cümlələrdə şərt keçmişdə olmuşdur, ona görə də şərtin icrası mümkün deyil.

Bu pozisiyalarda işlənən Future – in – the – Past zaman formasının Azərbaycan dilinə tərcüməsində maraqlı cəhətlər var. Belə ki, birinci pozisiyada işlənən zaman mənası fəlin gələcək zamanında olan perifrastik forması ilə verildiyi halda, ikinci pozisiyada qeyri-qəti gələcək zamanın hekayəsi ilə tərcümə edilir.

Future Perfect – in – the – Past zaman formasının aşağıdakı mənə xüsusiyyətləri vardır:

1. Keçmiş hərəkətə nisbətdə gələcək hesab olunan müəyyən bir vaxta qədər icra edilib bitməsi nəzərdə tutulan hərəkətləri ifadə edir:

They assured me that they **would have finished** their work by six o'clock.

Onlar məni əmin etdilər ki, saat altıya qədər işlərini **qurtarmış olacaqlar**.

We hoped that by the end of the week she **would have received** our letter.

Biz ümid edirdik ki, həftənin sonunadək o bizim məktubumuzu **almış olacaq**.

I **should have recognized** that right away, being a psychology major [95, s.69].

Psixologiya adamı olduğuma görə mən onu dərhal **tanımış olacağam**.

Misallardan göründüyü kimi Future Perfect – in – the – Past zaman forması gələcək perfekt (Future Perfect) kimi Azərbaycan dilində perifrastik fel formaları, yəni keçmiş zaman feli sifəti ilə qəti gələcəkdə olan «olmaq» feli vasitəsilə ifadə olunur.

2. Keçmiş zamana nisbətdə gələcək hesab olunan müəyyən bir vaxtdan qabaq başlanaraq və həmin vaxtın özündə də davam edən hərəkətləri ifadə edir. Məsələn:

She wrote to me that by the first of July she **would have been** at the seaside for a fortnight.

O, mənə yazdı ki, o, iyulun birinəcən iki həftə müddətində dəniz kənarında **olacaq (olmuş olacaq)**.

He said that by the end of this year we **should have known** each other for ten years.

O dedi ki, bu ilin sonunda on ildir ki, biz bir-birimizi **tanımış olacağıq**.

Future Perfect – in – the – Past zaman forması əsasən zamanların uzlaşması qaydasına riayət olunarkən tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibində işlənir. Bu növ cümlələrdə baş cümlənin xəbəri keçmiş zamanda olduqda, budaq cümlədə gələcək perfekt zaman forması əvəzinə Future Perfect – in – the – Past işlədilir. Müqayisə edin:

I **shall have read** this book by five o'clock.

Mən saat beşə kimi bu kitabı **oxumuş olacağam**.

I said that I **should have read** this book by five o'clock.

Dedim ki, bu kitabı saat beşə kimi **oxumuş olacağam**.

Future Perfect – in – the – Past zaman forması müasir ingilis dilində seyrək işlənir. Bu zamanın işlənməsi zamanların uzlaşması və vasitəli nitq ilə bağlı olur.

III FƏSİL

PERFEKT ZAMAN FORMALARININ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

3.1. Ümumi qeydlər

Nitq fəaliyyətində elə məsələlər var ki, müasir dilçiliyin əhatə dairəsindən kənara çıxır. Hətta bəzi problemlər ilk baxışdan sırf dilçiliyə aid edilsə də, onlara daha geniş aspektdən yanaşmaq lazım gəlir. Belə məsələlərdən biri də üslub problemidir.

Əslində üslub çox geniş anlayış olub, insan həyatının ən müxtəlif sahələrinə nüfuz edir. Üslub sözündən kimyada, fizikada, biologiyada, tibbdə, məişətdə, incəsənətdə, ədəbiyyatşünaslıqda, dilçilikdə istifadə olunur.

Qədim Hindistanda üslub nitqin zینəti kimi qiymətləndirilmişdir. Qədim yunanlar və romalıları isə üslub (stil) sözünü daha çox təsirli nitq sənəti – ritorika kimi anlamışlar. Qədim Romanın məşhur natiqi və yazıçısı Mark Tulliy Siseronun nitq üslubları haqqında 19 traktatı var. O, ritorika haqqındakı traktatlarından birində yazır: «Əsil natiq o şəxsdir ki, adi işlər haqqında sadə, böyük işlər haqqında əzəmətlə, pafosla; orta səviyyəli işlər haqqında isə yuxarıdakılar arasında orta mövqə tutan üslubla danışmağı bacarsın» [71, s.34]. Hazırda üslubiyyat-dilçiliyin üslublardan, üslubi normalardan bəhs edən müstəqil bir sahəsinə çevrilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində «üslubiyyat», ingilis dilçiliyində isə «Stylistics» terminindən istifadə olunur.

İngilis və Azərbaycan dilçiləri üslubiyyata müxtəlif təriflər vermişlər. Bu təriflərin hər birində üslubiyyat fərqli şəkildə izah olunur.

İ.R.Qalperin yazır: «Üslubiyyat... nitq üslublarını, üslubi üsulları və dilin ifadəlilik vasitələrini və onların ifadə olunan məzmununa münasibətini tədqiq edən dilçilik şöbəsidir» [53, s.7].

«Dil vahidlərinin müxtəlif ifadəlilik imkanlarını, onların üslubi keyfiyyətlərini öyrənən elmə üslubiyyat deyilir» [82, s.65].

Bu tərifdə funksional üslublar məsələsinə toxunulmamışdır.

İ.V.Arnold «Stilistika sovremennoqo anqliyskoqo əzika» kitabında üslubiyyatı belə səciyyələndirir: «Üslubiyyat müxtəlif ünsiyyət şəraitində fikrin və emosiyanın göstərilməsi üçün leksik, qrammatik, fonetik və ümumiyyətlə dil vasitələrinin seçilməsi və işlənilməsinin effektini və prinsiplərini öyrənən dilçiliyin sahəsidir» [36, s.7].

Azərbaycan dilçiliyində üslubiyyat haqqında ilk dəfə A.Tağızadə və X.Xocayevin yazdığı «Müxtəsər üslubiyyat» kitabında danışılmışdır: «Üslubiyyat danışmaq və yazılarımızda ifadəni müxtəlif məqsədlərə tamamilə və nöqtəsi-nöqtəsinə uyğun olaraq qurmaq üsul və qaydalarını öyrədən bir elmdir» [30, s.5].

Müəlliflər həmin kitabda üslubiyyatın qrammatikadan fərqi izah etməyə də cəhd göstərmişlər: «Qramer, ifadənin ancaq düzgün surətdə quruluşunu göstərmək və bunun üçün lazım olan qayda və qanunları tədqiq etməklə kifayətləndiyi halda, üslubiyyat onun daha qəti, daha təsirli və daha cazibəli olması üçün lazım olan üsul və qanunları araşdırır» [30, s.5].

Üslubiyyatın tədqiqi ilə məşğul olmuş alimlər sırasında Ə.Dəmirçizadənin fikri diqqəti cəlb edir. O, yazır: «Üslubiyyat dilin ifadəlilik vasitələrinin məqsədəuyğun surətdə istifadə edilmə qayda və qanunlarından, xüsusiyyət və əlamətlərindən, ifadə vasitələrinin sistem təşkil etməsi xüsusiyyətlərinə görə formalaşan müxtəlif üslubların əlamətdar cəhətlərindən bəhs edən bir elmdir» [11, s.24]. Bu tərifdə üslubiyyatın iki əsas cəhəti – ifadə vasitələrinin məqsədəuyğun seçilməsi və funksional üslublar öz əksini tapmışdır.

K.Y.Əliyev üslubiyyatda beş əsas cəhətin nəzərə alınmasını göstərərək onu aşağıdakı kimi səciyyələndirmişdir: «Üslubiyyat – dilin ifadəlilik yaradan ünsürlərini, dil vahidlərinin ifadə etdiyi məzmununa münasibətini, ifadə vasitələrinin məqsəduyğun seçilib işlədilməsini, söz sənətkarlarının fərdi üslubunu və dilin üslublar sistemini tədqiq edən bir elmdir» [4, s.14].

Filologiyada üslub və üslubiyyat məsələləri iki elm sahəsində – dilçilikdə və ədəbiyyatşünaslıqda tədqiq olunur. Məhz buna görə də üslubiyyatı dilçilik üslubiyyatı və ədəbiyyatşünaslıq üslubiyyatı kimi iki yerə ayırmaq qəbul edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, onların birləşməsinin müxtəlif variantları mövcuddur və birinci ikinci üçün baza rolunu oynaya bilər. Dilçilik üslubiyyatı və ədəbiyyatşünaslıq üslubiyyatı bir problemin iki aspektidirlər. Onlar arasındakı vəhdəti görmək, qiymətləndirmək lazımdır.

İ.V.Arnold çox haqlı olaraq üslubiyyatı iki yerə ayırır və onların hər birinin konkret tədqiqat obyektlərini müəyyənləşdirir. O, yazır: «Şarl Balli tərəfindən əsası qoyulan dilçilik üslubiyyatı 1) ümummillə normanı xüsusi, müxtəlif üslubiyyat sferalarına xas olan funksional üslublar və dialektlər adlanan yarım sistemlərlə müqayisə edir və 2) dilin elementlərini emosiya, əlavə assosiasiya və qiymət ifadə etmək və törətmək imkanı baxımından öyrənir.

Ədəbiyyatşünaslıq üslubiyyatı isə ədəbi əsərə, müəllifə, ədəbi cərəyana və ya bütün dövrə xas olan bədii ifadəlilik vasitələrinin cəmini və bədii mənalılığın asılı olduğu faktorları tədqiq edir» [36, s.12].

V.V.Vinoqradov isə üslubiyyat elmini üç hissəyə bölür:

- 1) Dil üslubiyyatı və ya funksional üslubiyyat – konkret tərzdə işlənilmiş-şəxslənmişdən asılı olmayaraq dil vasitələrinin üslubi xüsusiyyətlərini, «sistemlər sistemi» olan dilin üslubi strukturunu öyrənməklə məşğul olan üslubiyyat.

- 2) Nitq üslubiyatı – dil vasitələrindən konkret şəraitdə yazılı və şifahi nitq formaları, növləri, canrları ilə əlaqədar istifadə üsullarını öyrənən üslubiyat.
- 3) Bədii ədəbiyyatın üslubiyatı – bədii əsərlərin, söz sənətkarlarının, ədəbi cərəyanların üslubunu səciyyələndirən bütün dil vasitələrini öyrənməklə məşğul olan üslubiyat [49, s.5-33].

Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, dillə nitq dialektik vəhdətdədir. Dil dialektik kateqoriyalardan imkana, nitq isə gerçəkliyə uyğun gəlir. Dil və nitq bir obyektin iki üzüdür. Bu obyektin ən dinamik hissəsi nitqdır. Dil nitqin hesabına zənginləşir. Dil nitq vasitəsilə realizə olunmayan və ya az-az işlənəndə get-gedə passivləşir, ünsiyyət vasitəliyindən məhrum olur və «ölür».

Məlumdur ki, dil ictimai hadisə olmaq üzrə əsasən üç vəzifəni yerinə yetirir: 1) ünsiyyət, 2) məlumatvermə, 3) təsirgöstərmə. Bu vəzifələri həyata keçirmək üçün dilin tarixən rəngarənglikləri yaranmış və formalaşmışdır. Bu rəngarəngliklərin hər biri leksik-frazeoloji, qismən sintaktik vasitələrdən istifadənin səciyyəsinə görə fərqlənir və belə rəngarəngliklər funksional üslublar adlanır. Dilçilik üslubiyatının başlıca vəzifələrindən biri məhz funksional üslubları (məsələn, rəsmi üslubu, elmi üslubu, publisistik üslubu, bədii üslubu və s.) tədqiq etmək, onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaqdır.

Heç də bütün dünya dillərində mövcud olan funksional üslublar eyni deyildir. Hər bir dilin özünəməxsus üslublar sistemi vardır. Bu üslublar həmin dilin tarixi inkişafı ilə, onun ünsiyyət fəaliyyətinin rəngarəngliyi və genişliyi ilə bağlıdır.

A.N.Qvozdıyev «Очерки по стилистике русского языка» kitabında iki növ üslubları biri-birindən fərqləndirir: 1) Kütləvi nitq üslubları; 2) Məişət, yaxud danışq nitqi üslubları. Müəllif yazır: «Kütləvi nitq üslubları siyasətə, elmə, ədəbiyyata, inzibati və təsərrüfat

fəaliyyətinin müxtəlif tələblərinə xidmət edir. Məişət, danışıq nitqi üslubu isə, əksinə, ünsiyyətin cari, həyatı məsələlərinin tələblərinə cavab verir» [54, s.20-21].

V.Vinoqradov beş növ dil üslubu olduğunu göstərir:

1) gündəlik məişət üslubu, 2) gündəlik-əməli-rəsmi üslub, 3) elmi üslub, 4) publisistik üslub, 5) bədii-belletristik üslub [49, s.6].

Ə.Dəmirçizadə «Azərbaycan dilinin üslubiyyəti» dərslində ilk dəfə olaraq ədəbi dilimizin funksional üslubları və onların səciyyəvi xüsusiyyətləri barədə məlumat vermişdir. Müəllif Azərbaycan ədəbi dilindəki funksional üslubları təfəkkür tərzlərinə müvafiq olaraq üç qismə ayırmışdır:

1. Bədii təfəkkür sistemi – bədii üslub.
2. Elmi təfəkkür sistemi – elmi üslub.
3. İctimai-siyasi təfəkkür sistemi – ictimai-siyasi üslub [11, s.31].

İ.R.Qalperin ingilis dilində funksional üslubların beş növünü göstərir:

- 1) *Bədii üslub*
- 2) *Publisistik üslub*
- 3) *Qəzet üslubu*
- 4) *Elmi üslub*
- 5) *Rəsmi sənədlərin üslubu* [87, s.249-312].

Üslubiyyət üçün materialı fonetika, leksika, morfolojiya və sintaksis verir. Buna görə də üslubi analizin səviyyələrinə uyğun olaraq üslubiyyəti müxtəlif bölmələrə ayırmaq mümkündür:

1) Üslubi fonetika – fonetik sinonimlik, onun üslubi keyfiyyətləri, şəraiti, işlənmə dairəsi, səslərin avazlanması, müvafiq tələffüzü, nitq səslərinin məzmununa, obraza uyğun işlənməsi, intonasiya və s. məsələləri tədqiq edir.

2) Üslubi leksika – çoxmənəli sözlər, omonim, sinonim və antonimlərin üslubi vəzifələrini, arxaizm və neologizmlərdən, habelə alınma sözlərdən üslubi istifadə qaydalarını, dialektizmlərin və terminlərin bədii üslubda işlənmə

xüsusiyyətlərini, ekspressiv sözlərin, habelə frazeoloji vahidlərin müxtəlif üslublarda yeri və funksiyasını və s. öyrənir.

3) Üslubi morfolojiya – nitq hissələrinin başlıca morfoloji əlamətlərinin üslubi imkanlarını və bu imkanlardan istifadə üsullarını tədqiq edir.

4) Üslubi sintaksis – sadə cümlənin müxtəlif növlərinin sinonimliyi, cümlədə söz sırasının üslubi funksiyaları, həmcins üzvlərin üslubi rolu, xitabların, ara sözlərin üslubi funksiyaları, mürəkkəb cümlənin müxtəlif tiplərindən istifadə məqamlarını, sintaktik fiqurları və s. öyrənir [1, s.299].

Ümumiyyətlə üslubiyyat, üslublar və onların təzahür formaları barədə nisbətən geniş məlumat verməyimiz perfekt zamanların üslubi xüsusiyyətlərinin izahında çeşidli üsullardan istifadə etməyimizlə bağlıdır. Belə ki, fəl zamanlarının üslubi xüsusiyyətlərinin tədqiqi onların işləndiyi linqvistik mühitdən, başqa sözlə, işləndiyi mətndən, habelə qrammatik şəraitdən, daha doğrusu, ingilis dilinin özünəməxsus morfoloji və sintaktik qanunlarından, başqa sözlə, dil üslublarından (bədi, qəzet, elmi, işgüzar və s.) və qrammatik mühitdən (vasitəsiz və vasitəli nitq) çox asılıdır.

3.2. Perfect zaman formaları dil üslubları işığında

Son dövrlərə qədər perfekt zaman formalarının tədqiqində dilçilər əsasən onun semantikasının açılmasına və sintaktik rolunu göstərməklə kifayətlənmişlər. Bu zaman formalarının müxtəlif dil üslublarında oynadığı rol hələ də dəqiqləşdirilməmişdir. Həmin məsələni qarşıya məqsəd qoyaraq ingilis dilinin materialları əsasında müxtəlif üslublarda yazılmış, hər birinin həcmi təxminən 2000 işarədən ibarət mətnlərə müraciət etdik. Əyaniliyi təmin etməkdən ötrü həmin mətnlər aşağıda verilir:

1. Nəsr dilində

It was a lovely night, so warm that he threw his coat over his arm and did not even put his silk scarf round his throat. As he strolled home, smoking his cigarette, two young men in evening dress passed him. He heard one of them whisper to the other, "That is Dorian Gray". He remembered how pleased he used to be when he was pointed out, or stared at, or talked about. He was tired of hearing his own name now. Half the charm of the little village where he **had been** so often lately was that no one knew who he was. He **had** often **told** the girl whom he **had lured** to love him that he was poor, and she **had believed** him. He **had told** her once that he was wicked, and she **had laughed** at him, and answered that wicked people were always very old and very ugly. What a laugh she had! – just like a thrush singing. And how pretty she **had been** in her cotton dress and her large hats! She knew nothing, but she had everything that he **had lost**.

When he reached home, he found his servant waiting up for him. He sent him to bed, and threw himself down on the sofa in the library, and began to think over some of the things that Lord Henry **had said** to him.

Was it really true that one could never change? He felt a wild longing for the unstained purity of his boyhood – his rose-white boyhood, as Lord Henry **had once called** it. He knew that he **had tarnished** himself, filled his mind with corruption, and given horror to his fancy; that he **had been** an evil influence to others, and **had experienced** a terrible joy in being so; and that, of the lives that **had crossed** his own, it **had been** the fairest and the most full of promise that he **had brought** to shame. But was it all irretrievable? Was there no hope for him?

Ah! In what a monstrous moment of pride and passion he **had prayed** that the portrait should bear the burden of his days, and he keep the unsullied splendour of eternal youth! All his failure **had been** due to that. Better for him that each sin of his life **had brought** its sure, swift

penalty along with it. There was purification in punishment. Not “Forgive us our sins”, but “Smite us for our iniquities”, should be the prayer of a man to a most just God.

The curiously, carved mirror that Lord Henry **had given** to him, so many years ago now, was standing on the table, and the white – limbed Cupids laughed round it as of old [106, s.341-342].

2. Şer dilində

I

The “good old times” – all times when old are good –
Are gone; the present might be if they would;
Great things **have been**, and are, and greater still.
Want little of mere mortals but their will:
A wider space, a greener field, is given
To those who play their “tricks before high heaven”.
I know not if the angels weep, but men
Have wept enough – for what? – to weep again!

II

All is exploded – be it good or bad.
Reader! Remember when thou wert a lad,
Then Pitt was all; or, if not all, so much,
His very rival almost deemed him such.
We – we **have seen** the intellectual race
Of giants stand, like Titans, face to face –
Athos and Ida, with a dashing sea
Of eloquence between, which flowed all free,
As the deep billows of the Egean roar
Betwixt the Hellenic and the phrygian shore.
But where are they – the rivals! A few feet
Of sullen earth divide each winding sheet.
How peaceful and how powerful is the grave,
Which hushes all! A calm, unstormy wave,

Which oversweeps the World. The theme is old
Of "Dust to Dust", but half its tale untold:
Time tempers not its terrors – still the worm
Winds its cold folds, the tomb preserves its form,
Varied above, but still alike below;
The urn may shine – the ashes will not glow –
Though Cleopatra's mummy cross the sea
O'er which from empire she lured Anthony;
Though, Alexander's urn a show be grown
On shores he wept to conquer, though unknown –
How vain, how worse than vain, at length appear
The madman's wish, the Macedonian's tear!
He wept for worlds to conquer – half the earth
Knows not his name, or but his death, and birth,
And desolation; while his native Greece
Hath all of desolation, save its peace.
He "wept for worlds to conquer!" he who ne'er
Conceived the Globe, he panted not to spare!
With even the busy Northern Isle unknown,
Which holds his urn – and never knew his throne.

III

But where is he, the modern, mightier far,
Who, born no king, made monarchs draw his car;
The new Sesostris, whose unharnessed kings,
Freed from the bit, believe themselves with wings,
And spurn the dust o'er which they crawled of late,
Chained to the chariot of the Chieftain's state?
Yes! Where is he, "the champion and the child"
Of all that's great or little – wise or wild;
Whose game was Empire, and whose stakes were
thrones;
Whose table Earth – whose dice were human bones?
Behold the grand result in yon lone Isle,
And, as thy nature urges – weep or smile.
Sigh to behold the Eagle's lofty rage
Reduced to nibble at his narrow cage;

Smile to survey the queller of the nations
Now daily squabbling o'er disputed rations;
Weep to perceive him mourning, as he dines,
O'er curtailed dishes and o'er stinted wines;
O'er petty quarrels upon petty things [84, s.275-277].

3. Qəzet dilində

John Major and Albert Reynolds, the Taoiseach, yesterday put their weight behind a fresh effort to secure a political settlement in Northern Ireland and an end to more than two decades violence.

Against the background of the recent increased bloodshed in the province, Mr. Major and Mr Reynolds pledged last night after meeting in Brussels that the Dublin and London governments would continue talks to “provide a framework” aimed at carrying the peace process forward.

In terms echoing the speech on Wednesday by Dick Spring, the Irish Foreign Minister, Mr Major and Mr Reynolds repeated that any settlement must depend on consent “freely given in the absence of force” but said that “new doors could open” if the paramilitary organisations renounced violence for good. They added that “both governments would wish to respond imaginatively to the new situation which would arise”.

Mr Major last night told a news conference that a joint communique agreed in his meeting with Mr Reynolds described “important ground rules” for further negotiations aimed at a constitutional settlement which could bring peace.

During last night's meeting, Mr Reynolds gave Mr Major the first formal account received by the British government of the “dialogue” between John Hume, leader of the Social Democratic and Labour Party and Gerry Adams, president of Sinn Fein. The communique explicitly acknowledged Mr Hume's “courageous and imaginative

efforts” but said that both heads of government **had agreed** “that any initiative can be taken only by the two governments”, It added that there could be “no question” of their adopting or endorsing the report of the dialogue that was recently given to the Taoiseach and which he **had not passed** on the British government.

Mr Major said that both he and Mr. Reynolds **had condemned** “the recent murderous and premeditated terrorist outrages” and added that there could be not talks or negotiations between democratic governments and those “who use, threaten or support violence”.

The joint statement made no explicit mention of the six principles laid out in the speech made to the Dail on Wednesday by Mr Spring, which generated a new momentum in the search for peace formula.

While the joint statement was short on the specific mechanics of renewing the peace process, it said that the process of political dialogue between the two governments and the main constitutional parties in Northern Ireland was “vital”, It added: “The Taoiseach and the prime Minister agreed that the two governments will continue their discussion to provide a framework to carry the process forward” [85, №2, 1993].

4. Räsmi sönædlærin dilindæ:

European Prison Rules
Recommendation No. R (87)3
adopted by the Committee of
Ministers of the Council of
Europe on 12 February 1987
Strasbourg 1987.

Preamble

The purposes of these rules are:

- a. To establish a range of minimum standards for all those aspects of prison administration that are

essential to human conditions and positive treatment in modern and progressive systems;

- b. to serve as a stimulus to prison administrations to develop policies and management style and practice based on good contemporary principles of purpose and equity;
- c. to encourage in prison staffs professional attitudes that reflect the important social and moral qualities of their work and to create conditions in which they can optimise their own performance to the benefit of society in general, the prisoners in their care and their own vocational satisfaction;
- d. to provide realistic basic criteria against which prison administrations and those responsible for inspecting the conditions and management of prisons can make valid judgments of performance and measure progress towards higher standards.

It is emphasised that the rules do not constitute a model system and that, in practice, many European prison services are already operating well above many of the standards set out in the rules and that others are striving, and will continue to strive, to do so. Wherever there are difficulties or practical problems to be overcome in the application of the rules, the Council of Europe has the machinery and the expertise available to assist with advice and the fruits of the experience of the various prison administrations within its sphere.

In these rules, renewed emphasis **has been placed** on the precepts of human dignity, the commitment of prison administrations to humane and positive treatment, the importance of staff roles and effective modern management approaches. They are set out to provide ready reference, encouragement and guidance to those who are working at all levels of prison administration. The explanatory memorandum that accompanies the rules is

intended to ensure the understanding, acceptance and flexibility that are necessary to achieve the highest realistic level of implementation beyond the basic standards.

PART I The basic principles

1. The deprivation of liberty shall be effected in material and moral conditions which ensure respect for human dignity and are in conformity with these rules.
2. The rules shall be applied impartially. There shall be no discrimination on grounds of race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, birth, economic or other status. The religious beliefs and moral precepts of the group to which a prisoner belongs shall be respected [86, s.6].

Stilistik baxımdan bir-birindən fərqlənən yuxarıdakı mətnlər əsasında ingilis dilində perfekt zaman formalarının müxtəlif dil üslublarında işlənmə tezliyini göstərən cədvəl tərtib etdik:

Cədvəl 3.1.

DİL ÜSLUBLARI			
<i>Bədii üslub</i>		<i>Qəzet üslubu</i>	<i>İşgüzar üslub</i>
Nəsr	şer		
20	3	3	1

Cədvəldən aydın olur ki, ingilis dilində perfekt zaman formaları digər funksional üslublara nisbətən bədii üslubda daha çox işlənir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman formasının nəsr dilində işlənmə dairəsi daha genişdir. Seçilmiş mətnlərin statistik təhlili sübut edir ki, in-

gilis ədəbiyyatının nəsr üslubunda yazılmış hər bir nümunəsində perfekt zaman formalarının işlənmə tezliyi başqaları ilə müqayisədə daha yüksəkdir.

Perfekt zaman formalarının ayrı-ayrılıqda dil üslublarında işlənmə tezliyini müəyyənləşdirmək maraqlı nəticələrə gətirdi:

Cədvəl 3.2.

PERFEKT ZAMANLAR	DİL ÜSLUBLARI			
	<i>Bədii üslub</i>		<i>Qəzet üslubu</i>	<i>İşgüzar üslub</i>
	nəsr	şer		
<i>Past Perfect</i>	20	–	3	–
<i>Present Perfect</i>	–	3	–	1
<i>Future Perfect</i>	–	–	–	–
<i>Future Perfect in the Past</i>	–	–	–	–

Cədvəldən görüldüyü kimi təhlil üçün seçilmiş materiallarda keçmiş və indiki perfekt zaman formaları üstünlük təşkil edir. Burada indiki və keçmişdən fərqli olaraq gələcək perfekt və keçmişə nəzərən gələcək perfekt zaman formalarına təsadüf olunmur.

Bir halda ki, perfekt zaman formaları bədii üslubda daha çox işlənir, onda həmin formaların bədii mətnin əmələ gəlməsində rolundan da danışmağı ehtiyac vardır.

Perfektin mənası mütləq deyil, nisbi olduğuna görə quruluş və semantik cəhətcə mətnin təşkilində o, mətn tərtibi vasitələri sırasında xüsusi yer tutur. L.S.Barxudarov, D.A.Şteliq «Грамматика английского языка» kitabında perfektin mənasını ya öncəgəlmə, ya da növbəti momentlə əlaqə kimi göstərmişlər [42, c.164]. Perfektin əsas xüsusiyyəti olan ardıcılıq onun funksiyasını həm nitqdə, həm də bədii mətndə üzə çıxarır.

Perfekt bədii mətnin ən vacib quruluş faktorlarından biridir. Onun mətnyaratma funksiyası ondan ibarətdir ki, o, mətnin ayrı-ayrı hissələri arasında semantik əlaqə yaradaraq bütövlükdə mətnin tematik təşkilinə xidmət edir.

Mürəkkəb semantik quruluşu olan perfekt bədii mətnin müxtəlif mövqələrində retrospeksiya (keçmişə müraciət) və prospeksiya (gələcək planı) kimi tekst kateqoriyalarını reallaşdıraraq, öz kompozisiya funksiyalarını yerinə yetirir. Onlar birləşərək, biri-birilərini tamamlayır.

Makrotekstin tərkibində işləm məqamına malik olan mətnin düzənli quruluşu var. Struktur – kompozisiyon planda hər bir mətn üç mərhələdən keçir: 1) başlanğıc mərhələ, 2) orta mərhələ, 3) son mərhələ.

Perfekt formalarının kompozisiya-funksional xüsusiyyətlərinin tədqiqinə işləm məqamından asılı olaraq onun mətnə oynadığı rol prizmasından yanaşmaq lazımdır.

Səçilmiş materialların təhlili sübut edir ki, perfekt forması bədii mətnin bütün mövqe və kompozisiya quruluşunda işlədilir və mövqeyindən asılı olaraq müxtəlif funksiyalar daşıyır.

Perfekt formasının başlanğıc mərhələdə işlənməsi onun kompozision-funksional tətbiqidir. O, mətni açaraq əlaqə sistemə və bütövlükdə mətnə münasibət kimi daxil olur. Bununla da sözlərin çərçivəsi genişlənir, bəzən isə gələcək məzmun qabaqcadan perfektlə müəyyən edilir.

Müasir Amerika yazıçısı Uilyam Karlos Uilyamzın «The Use of Force» («Gücdən istifadə») hekayəsinin əvvəlində perfekt formasının işləndiyi abzası nəzər salmaq:

She **has had a fever** for three days, began the father and we don't know what it comes from. My wife **has given** her things, you know, like people do, but it don't do no good. And there **has been** a lot of sickness around. So we thought you'd better look her over and tell us what is the matter [107, s.8].

O üç gündür ki, **qızdırmalıdır**, ata sözə başladı və bilirik ki, nədən olub. Arvadım ona başqa adamların etdiyi kimi bəzi şeylər **verib**, lakin heç bir xeyri dəyməyib. Ətrafda çoxlu xəstəliklər **olmuşdur**. Beləliklə, fikirləşdik ki, yaxşısı budur siz ona baxıb nə baş verdiyini bizə deyəsiniz.

Hekayənin əvvəlində perfekt formasını tətbiq etməklə müəllif hekayənin gedişini və onun səbəb-nəticə əlaqəsini başa düşməkdə oxucuya şərait yaradır. Oxucuya məlum olur ki, hekayənin əsas hadisəsinə qədər süjet xətti ilə bağlı digər hadisələr də baş vermişdir. D.A.Ştelinqin qeyd etdiyi kimi «perfekt formasının qrammatik məzmunu oxucunun təfəkküründə keçmiş hadisənin gedişi barədə təsəvvür oyaqdır» [83, №5, 1975]. Yuxarıdakı abzasda yazıçı perfekt formasını işlətməklə oxucunu hekayənin məzmununa doğru yönəldir. Başlanğıc mərhələdə perfekt formalarının köməyi ilə əvvəlki hadisələr barədə retrospektiv (keçmişə müraciət) formasında məlumat verilir. Bunlar mətndə açıqlanan implisit (nəzərdə tutulan) mənaya malik olaraq struktur funksiya yerinə yetirir. Perfekt formaları mətni açaraq oxucunun diqqətini hazırda təsvir edilən hadisədən əvvəlkinə yönəldir. O da əsas hadisənin süjet xəttinə dair yeni əlavə məlumatlar verir. İntroduktiv və ya giriş adlanan bu funksiya perfektin əsas kompozisiyon – funksional xüsusiyyətlərindən biridir:

Lily, the caretaker's daughter, was literally run off her feet. Hardly **had** she **brought** one gentleman into the little pantry behind the office on the ground floor and helped him off with his overcoat, than the wheezy hall-door bell clanged again and she had to scamper along the bare hallway to let in another guest. It was well for her she had not to attend to the ladies also. But Miss Kate and Miss Julia **had thought** of that and **had converted** the bathroom upstairs into a ladies' dressing – room [94, s.35].

Qulluqçunun qızı Lilinin demək olar ki, ayaqları yerindən çıxmışdı. O, ofisin arxasındakı birinci mərtəbədə yerləşən anbara bir cəntləni **gətirib** plaşını çıxartmağa kömək etmişdi ki, zəlin qapısının xırıltılı zəngi yenidən cingildədi və o (qız) o biri qonağı içəri buraxmaq üçün zəlin boş koridoru ilə qaçmalı oldu. Onun üçün yaxşı idi ki, xanımların da qayğısına qalmalı deyildi. Lakin xanım Keyt

və Julia bunu **fikirləşib** yuxarıdakı hamam otağını xanımların bəzək otağına çevirmişdilər.

və ya:

The Reverend George Melchisedek Watson **had spent** ten years as a missionary in Kazvin. He **had married** an educated Persian lady and after her death **had returned** to England with his two children. His second cousin, Lord Carmine, **had presented** him with the living of Dry Moreton. There was nothing really unusual about all that [89, s.156].

Möhtərəm Corc Melçisedek Vatson on ilini Qəzvinə missioner kimi **keçirmişdi**. O, savadlı fars xanımı ilə **evlənmışdi** və onun ölümündən sonra iki uşağı ilə İngiltərəyə **qayıtmışdı**. Onun ikinci əmisi oğlu, lord Karmin, Dray Moretonu ona yaşayış vasitəsi olaraq **bağışlamışdı**. Burada qeyri-adi heç nə yox idi.

Göstərilən misallarda perfekt forması oxucunu süjetin inkişafına təsir edən və hadisənin əsaslı şərhinə zəmin yaradan keçmiş hadisələrlə tanış edir. Nəticədə oxucu perfektin ifadə etdiyi hərəkəti ona artıq məlum olan hadisə kimi qəbul edir.

Mətnin orta mərhələsində perfekt formalarının tətbiqi davam edən hərəkəti qırır, öz müdaxiləsilə hadisənin birstiqamətli inkişafını dayandırır:

Through the previous afternoon and early evening he **had slept** soundly. Then he **had made an excursion** from the Hotel, returning at 2 a. m. For an hour and a half he **had slept** again, waking promptly at the time he intended. Getting up he shaved, showered, and at the end turned the shower control to cold. The icy revulets set his body, first tingling, then glowing as he toweled himself vigorously [91, s.151].

Əvvəlki günorta və erkən axşam o, bərk **yatmışdı**. Sonra o, mehmanxanadan **gəzintiyə çıxmışdı**. Gündüz saat ikidə geri qayıtmışdı. O, yenidən saat yarım **yatmış** və nəzərdə tutduğu vaxtda oyanmışdı. O, yataqdan durub

üzünü qırxdı, yuyundu və suyun hərarətini qaydaya saldı. Bədni buz kimi oldu, əvvəl titrətdi, sonra özünü bərk dəsmallayıb qızdırdı.

Bu misalda perfekt formasının mətnin orta mərhələsində tətbiqi ilə nəql edilən hərəkətin kəsilməsini, öncə gələn hadisənin retrospektiv göstərilməsini, daha sonra isə hekayətin davam etməsini müşahidə etmək olar.

Bədii mətnin orta mərhələsində tətbiq edilən perfekt formalarının başqa xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, bəzən ikiistiqamətli əlaqə yaratmaq qabiliyyətinə malik olur; bir tərəfdən o, əvvəlki hərəkəti retrospektiv göstərir, digər tərəfdən isə sonrakı hadisələrdə öz əksini tapan felin perfekt forması ilə ifadə edilən hərəkətin nəticə və ya yekun prospektiyasını həyata keçirir. Belə hallarda perfekt formasının tətbiqi personaj və ya hadisəni əlavə xarakterizə edir, nə isə vacib bir məsələni ortaya çıxarır və hadisənin mahiyyətinin düzgün açıqlanmasına xidmət edir:

It was a half hour past midnight. He **had walked**, he thought, for a couple of hours, perhaps longer. He felt refreshed and agreeably tired.

Walking at length was an old habit, especially when he had something on his mind or a problem which defied solution [91, s.246].

Gecə yarıdan yarım saat keçdi. O, artıq bir-iki saat, bəlkə, daha çox **gəzişmişdi**, düşünüb-daşınmışdı. O, həm yüngüllük, həm də ağır yorğunluq hiss etdi. Beynində nəşə bir fikir və ya həllindən boyun qaçırdığı bir problem olan vaxtlardakı kimi o öz köhnə adəti üzrə xeyli gəzindi.

Seçilən materialların təhlili nəticəsində belə bir qərara gəlmək olar ki, mətnin orta mərhələsində perfekt formasından istifadə etməklə bədii əsərin müəllifi əsas hadisənin gedişinə bilavasitə münasibəti olmayan ikincidərəcəli hərəkətlərdən çəkinə bilir; perfekt forması oxuculara hadisələri dəqiq anlamaqda kömək edir.

Perfekt zaman formaları bədii mətnin son (final) mərhələsində nəticəyə xidmət edərək bütün keçmiş hadisə-

lərin yekununu özündə saxlaya bilər. Bu halda perfekt forması nəticənin sadə təmsilçisi olmur; o, oxucunu, necə deyirlər, bədii əsərin bütövlükdə məzmununa qaytararaq, əsərin bütün hərəkət və hadisələrinə yekun vurur. Perfekt formalarının bu funksiyasını ümumiləşdirici funksiya və ya yekun funksiyası adlandırmaq olar. Q.K.Çestertonun «The Fool of the Family» («Ailənin səfəhi») hekayəsinin sonuncu abzasına nəzər salaq:

By the time that Horne Fisher **had ended** his telling of this story to Horold March, they **had come out** into one of the public parks, and **taken a seat** on a rise of ground overlooking wide green spaces under a blue and empty sky; and there was something incongruous in the words with which the narration ended [85, s.260].

Horn Fişer Horold Marçla bu hadisə barəsində söhbətini **qurtarmışdı** ki, onlar kütləvi parklardan birinə **gəldilər**. Hər yandan görünən yaşıl bir yerdə, mavi və buludsuz səma altında **oturdular**; və orada nəşə qurtarmaq bilməyən söz-söhbətlərini bitirdilər.

və ya:

«What on earth are you doing here? Why weren't you in your place in the boat? And for God's sake go below and stop making an exhibition of yourself». For a moment it seemed that he was going to hit her. Then he snarled: "Go along. Get below. You **have done** enough **harm** already. Letting the side down" [89, s.166].

«Aman allah, sən burada nə edirsən? Sən nə üçün qayıqda öz yerində deyilsən? Allah xatirinə aşağı en və özünü axmaq kimi göstərməyi dayandır». Bir anlığa elə göründü ki, o onu odlandırmaq istəyir. Sonra o, bağırdı: «Qırağa çəkil. Aşağı en. Sən artıq kifayət qədər **ziyan etmişən**».

Bədii mətnin, eləcə də onun komponentlərinin quruluşunda perfekt zaman formalarının mövqeyi sərbəstdir. Perfekt formaları mətnin hər hansı mərhələsində və ya onun komponentləri olan abzasda, fəsildə və s. təzahür edə bilər. Bunun nəticəsində yeni epizodun başlanğıcı olmaq,

bütöv mətnin hissələrini birləşdirmək, nəticə kimi çıxış etmək kimi əməliyyatlar baş verir.

İngilis dilində perfekt zaman formalarının üslubi məqamları Azərbaycan dilində ən müxtəlif linqvistik, daha çox qrammatik vasitələrlə ifadə olunur: misallardan göründüyü kimi, nəqli keçmişin hekayəsi (qurtarmışdı), şühudi keçmiş (gəldilər), indiki zaman (ziyan etmişən) vasitəsilə.

3.3. Perfektiv zaman əvəzlənmələri

Felin zaman formalarının üslub xüsusiyyətlərinə dair Azərbaycan dilçiliyində bir sıra tədqiqat işləri aparılmışdır. 1960-cı ildə nəşr olunmuş «Azərbaycan dilinin qrammatikası» kitabının müəllifləri zaman formalarının üslubi məqamlarına toxunaraq felin şəkilləri və zamanları (Z.Budaqova) bölməsində «Şühudi keçmişin işlədilməsində üslubi hallar» [6, s.183-184], «Qeyri-qəti gələcəkli keçmişin işlədilməsində üslubi hallar» [6, s.192]; «Qeyri-qəti gələcəyin işlədilməsində üslubi hallar» [6, s.199-200], «İndiki zamanın işlədilməsində üslubi hallar» [6, s.196] kimi kiçik başlıqlar vermişlər.

A.Axundov «Felin zamanları» adlı monoqrafiyasında fel zamanlarının üslub xüsusiyyətlərinə xüsusi fəsil ayırmışdır. Müəllif yazır: «Fel zamanlarının üslub xüsusiyyətlərindən danışarkən keçmiş zamanların bir-birini əvəz etməsi, keçmiş zamanın qeyri-feli yaranması yolları, indiki zamanın stilistik momentləri, gələcək zamanın məzmun və forma cəhətdən üslub xüsusiyyətləri, keçmiş və indiki, keçmiş və gələcək, habelə indiki və gələcək zamanların bir-birini əvəz etməsi və s. nəzərdə tutulur» [2, s.111].

A.Axundov belə bir nəticəyə gəlir ki, qrammatik baxımdan felin zaman kateqoriyası obyektiv zamanın inikasıdır, üslub baxımından isə obyektiv yox, subyektiv kateqoriyadır [2, s.110]. Deməli, subyektiv kateqoriya kimi

felin zamanları dillə yox, nitq prosesi ilə bağlıdır, üslubiyatın tədqiqat obyektidir.

Ə.Dəmirçizadə də «Azərbaycan dilinin üslubiyatı» kitabında felin zaman kateqoriyasının üslubi imkanlarından bəhs etmişdir [11, s.249-262].

Ə.A.Bağirov fel zamanlarının üslubiyat elmi baxımından tədqiqini belə şərh edir: «Üslubiyat ayrı-ayrı fel zamanlarının hansı konkret şəraitdə bir-birini əvəz edə bildiklərini öyrənir, bu əvəzolunmanın hər hansı bir məzmunun ifadə edilməsinə necə təsir etdiyini müəyyənləşdirir və istiqamətləndirir» [8, s.47].

Burada onu da qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, ingilis dilinin üslubiyatına dair yazılmış kitablarda felin zaman kateqoriyasının üslubi xüsusiyyətlərindən geniş bəhs olunmur.

Müxtəlif zaman formalarının biri digərinin funksiyasında işlənməsi istər geneoloji, istərsə də morfoloji quruluş baxımından fərqlənən çeşidli dillərdə özünü göstərir. Məsələn, Azərbaycan və ingilis dillərində indiki zamanın gələcək zaman yerində işlənməsi:

*The train **leaves** in five minutes.*

*Qatar beş dəqiqədən sonra **yola düşür**.*

Rus dilində indiki tarixi zaman bitməmiş tərzdə olan keçmiş zamanı əvəz edə bilir. Məsələn:

*Вчера я **иду** и **думаю**. Müqayisə edin: Вчера я **шел** и **думал**.*

İngilis dilində mövcud olan perfekt zaman formalarında da zamanların əvəzlənməsi halları özünü göstərir:

1. Xronoloji olaraq indiki perfekt və keçmiş qeyri-müəyyən zamanla göstərilən hərəkətlərin baş verdiyi zaman müddətləri üst-üstə düşə bilərlər. Məsələn:

*I **saw** him on Friday.*

*Mən onu cümə günü **gördüm**.*

*I **have seen** him this week.*

*Mən onu bu həftə **görmüşəm**.*

Misallardan göründüyü kimi eyni bir hadisə hər iki zaman forması ilə verilə bilər. Məlumdur ki, indiki perfekt və keçmiş qeyri-müəyyən zaman formaları indiki ana qə-dər başa çatmış keçmiş hərəkətləri ifadə edirlər. Lakin bu formaların nitqdə işlədilməsində müəyyən fərqlər vardır. Belə ki, keçmiş qeyri-müəyyən zaman forması əsasən nəqldə işləndiyi halda, indiki perfekt isə vasitəsiz nitqdə işlənir. Müqayisə edin:

I **have finished** my work and am going home now.

Mən işimi **qurtarmışam** və indi evə gedirəm.

I **finished** my work and went home.

Mən işimi **qurtardım** və evə **getdim**.

The manager **has signed** the letter.

Can you post it at once?

Müdür məktubu **imzalayıb**.

Siz dərhal onu göndərə bilərsinizmi?

The manager **signed** the letter, and I posted it at once.

Müdür məktubu **imzaladı** və mən dərhal onu göndərdim.

Burada onu da qeyd etməyə ehtiyac var ki, indiki perfekt nəqletmə məqamında heç vaxt işlənmədiyini halda, keçmiş qeyri-müəyyən zaman forması vasitəsiz nitqdə işlənərək, onunla sinonimlik əmələ gətirir. Müqayisə edin:

– **Has** the steamer **arrived**?

– No, it **hasn't**.

– Gəmi **gəlib**?

– Yox

– **Did** the steamer **arrive** yesterday?

– No, it **didn't**.

– Gəmi dünən **gəldi**?

– Yox.

İndiki perfekt bəzi fəllərlə işlənərkən indiki bitmiş davamedici zaman formasını (The Present Continuous Tense Form) əvəz edə bilər. Məsələn:

I **have lived** in Moscow for five years.

və ya:

I have been living in Moscow for five years.
Mən beş ildir ki, Moskvada **yaşayıram**.
He **has taught** English since 1980.

və ya:

He **has been teaching** English since 1980.
O, 1980-cu ildən ingilis dili **dərsi deyir**.

İndiki perfekt zaman formasına xas olan üslubi xüsusiyyətlərdən biri də zaman mənalı sual əvəzliyi olan cümlələrdə işlənərkən, onun keçmiş qeyri-müəyyən zaman forması ilə əvəzlənməsidir. Məsələn:

- 1) – **I have seen** her today.
– When **did** you **see** her?
– Mən onu bu gün **görmüşəm**.
– Sən onu nə vaxt **görmüşsən (görübəsən)?**
- 2) – **I have not received** any letters from him lately.
– When **did** you **receive** a letter from him?
– Sən vaxtlar mən ondan məktub **almamışam**.
– Sən ondan nə vaxt məktub **almışsan (alıbsan)?**

Bu tipli cümlələrin zaman zərfliyinə sual verərkən digər zaman formasından istifadə olunmasını, hər şeydən öncə sintaktik mühitin dəyişməsi ilə izah etmək olar. Azərbaycan dilində nəqli keçmiş zamanın üslubi xüsusiyyətlərində bu cür sintaktik məhdudiyyət yoxdur.

2. Hüdudlu və ya ikili tərz bildirən fellərin işləndiyi zaman budaq cümlələrində keçmiş perfekt zaman forması ilə keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasının üslubi sinonimliyi ilə qarşılaşırıq:

When they **reached** the end of the room he stopped, and muttered some words she could not understand [106, s.63].

Onlar otağın sonuna **çatanda** o dayandı və onun başa düşə bilmədiyi bəzi sözləri mırıldadı.

When he **had finished** talking to her, he went into his room and stretched out on the bed, feeling good all over [95, s.189].

O, qadınla söhbətini **qurtarandan sonra** öz otağına keçdi və tam məmnunluq hissi ilə çarpayıya uzandı.

When she opened her eyes she did not at first know where she was [98, s.151].

O, gözlərini **açanda** əvvəlcə harada olduğunu anlamadı.

When he had closed and locked the window, he tore the placard to size and fitted it in the open pane, blank side out [95, s.192].

O, pəncərəni **bağlayandan sonra** plakata boş pəncərə şüşəsi ölçüsündə cırıb çöl tərəfdən yapışdırdı.

After the performance was over I went behind, and spoke to her [106, s.169].

Tamaşa **qurtarandan sonra** arxa tərəfə keçdim və onunla danışdım.

When he had gone two blocks he came upon a dress shop whose windows were plastered with big – lettered sale signs [95, s.28].

O, iki tin **gedəndən sonra** pəncərələrinə iri hərflərlə «satış» çağırışları yazılmış paltar mağazasına çatdı.

Yuxarıdakı misallardan aydın olur ki, keçmiş perfekt və keçmiş qeyri-müəyyən zaman formalarının üslubi sinonimliyi cümlədəki sintaktik mühit və fellərin leksik xarakterindən asılıdır.

3. Gələcək perfekt zaman forması işgüzar məktublarda, qəzet və jurnal məqalələrində işlənərkən modallıq mənə çalarına malik olur:

The reader **will have observed** an upward tendency in wool prices on the London market.

Oxucu **çox güman ki**, London bazarında yun qiymətlərinin qalxması meylini **müşahidə etmişdir**.

You **will have heard** about the successes of our sportsmen.

Siz **yəqin ki**, bizim idmançıların uğurları barədə **esitmişsiniz**.

Göründüyü kimi, gələcək perfekt zamanın bu üslub xüsusiyyəti Azərbaycan dilində cümləyə modal sözlərin əlavə edilməsi və cümlənin xəbərinin nəqli keçmiş zamanı vasitəsilə ifadə olunur.

4. İngilis dilində vasitəsiz nitqi vasitəli nitqə çevirərkən perfekt zaman formalarında zaman əlaqələri əyani surətdə özünü göstərir. Bu bir tərəfdən baş cümlədəki felin keçmiş zamanda olması faktı ilə əlaqədardırsa, digər tərəfdən perfekt zaman formalarının daxili zaman məzmunu ilə bağlıdır:

a) İndiki perfekt zaman forması keçmiş perfekt zaman forması ilə əvəzlənir. Məsələn:

He said, “**I have spoken** to the manager about the terms of delivery of the machine”.

He said that he **had spoken** to the manager about the terms of delivery of the machine.

O, dedi: «Mən menecerlə maşının təqdim olunma şərtləri barəsində **danışmışam**».

O, dedi ki, menecerlə maşının təqdim olunma şərtləri barəsində **danışmışdır**.

b) Keçmiş qeyri-müəyyən zaman forması keçmiş perfekt zaman forması ilə əvəz edilir:

Mr. Shoigu said, “**I became familiar** with the problem and **discussed** the issue of the landslide with prime-minister A.Rasizadeh”. Mr. Shoigu said that he **had** already **become familiar** with the problem and **discussed** the issue of the landslide with prime-minister A.Rasizadeh.

Jənab Şoyqu dedi: «Mən problemlə **tanış olmuşam** və baş nazir A.Rasizadə ilə torpaq sürüşməsi məsələsini **müzakirə etmişəm**».

Jənab Şoyqu dedi ki, o, problemlə **tanış olmuşdur** və baş nazir A.Rasizadə ilə torpaq sürüşməsi məsələsini **müzakirə etmişdir**.

v) Keçmiş perfekt zaman forması dəyişməz qalır. Məsələn:

She said, “**I had read** this book by 2 o'clock”.

She said she **had read** that book by 2 o'clock.

O, dedi: «Mən bu kitabı saat ikiyə qədər **oxumuşam**».

O, dedi ki, o həmin kitabı saat ikiyə qədər **oxumuşdur**.

q) Gələcək perfekt zaman forması gələcək Perfect in-the-Past zaman forması ilə əvəz edilir. Məsələn:

He said, "They **will have unloaded** the steamer by six o'clock".

He said that they **would have unloaded** the steamer by six o'clock.

O, dedi: «Onlar saat altıya kimi gəmini **boşaltmış olacaqlar**».

O, dedi ki, onlar saat altıya kimi gəmini **boşaltmış olacaqlar**.

5. Nitqdə emosionallıq və ifadəlilik təkcə sözlərin xüsusi olaraq seçilməsindən deyil, həm də onların qeyri-adi tərzdə düzümündən asılıdır. Məlumdur ki, müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, müasir ingilis dilində söz sırası sabitdir. Buna baxmayaraq bu dildə də söz sırası pozula bilər. Bu haqda O.Musayev yazır: «Müasir ingilis dilində söz sırası cümlə tərtib etmək vasitəsi olmaqla yanaşı, iki əlavə funksiya da daşıyır: 1) sintaktik – semantik; 2) stilistik» [22, s.263].

İngilis dilində cümlənin baş üzvlərinin qeyri-adi tərzdə düzülməsi, yəni xəbərin, yaxud onun bir hissəsinin mübtədadan əvvəl keçməsi üslubi əhəmiyyətə malikdir. Dilçilikdə bu hadisə inversiya adlanır. Bədii üslubda inversiya hadisəsi ingilis dilində indiki və keçmiş perfekt zaman formalarında da təzahür edir:

Scarcely **had** his hands **touched** her head when she sighed deeply [96, s.159].

Əlləri onun başına təzəcə **toxunmuşdu** ki, qadın dərinləndən ah çəkdi.

"Never **have I heard** thee talk so much", Pilar said, "Is it this?" she held up the glass.

“No”, El Sordo shook his head. “It isn’t whiskey. It is that never **have I had** so much to talk of” [92, s.184].

«Mən heç vaxt sənə belə çox danışan **görməmişəm**», Pilar dedi: «Bu odur?» O, qədəhi qaldırdı. «Yox, El Sordo başını buladı». Bu viski deyil. Bu o deməkdir ki, mən heç vaxt onun barəsində bu qədər çox **danışmamışam**.

Had you come a few months sooner perhaps you might have spared me that – that dreadful parting [103, s.276].

Əgər siz bir neçə ay öncə **gəlmiş olsaydınız**, bu dəhşətli ayrılığın qarşısını, bəlkə də, almış olardınız.

Never **had he been** at such an altitude of living, and he kept himself in the background, listening, observing, and pleasuring, replying in reticent monosyllables, saying, “Yes, miss”, and “No, miss”, to her, and “Yes, ma’am”... [96, s.22].

Heç vaxt o ömrünün belə yüksək səviyyəsində **olmamışdı** və öz varlığını bu cür qoruyub saxlamamışdı, dinləyərək, müşahidə apararaq, məmnun olaraq və ona təkhecalı sözlərlə cavab verərək, «Bəli, xanım», «Yox, xanım» və «Bəli maam!».

Never **have I seen** so many people. Never **have I seen** cafes so crowded. For hours it would be impossible to get a seat and it was impossible to board the tram cars [92, s.116].

Mən heç vaxt bu qədər çox adam **görməmişəm**. Heç vaxt kafeləri bu qədər dolu **görməmişəm**. Saatlarla oturmağa yer və minməyə bir nəqliyyat vasitəsi tapmaq mümkün olmasın.

6. İngilis dilində felin perfekt zaman formaları üçün xalq dilində köməkçi felin buraxılması da xarakterik cəhətlərdən biridir. İngilis

You say “**I seen**” for “I saw” [96, s.63].

Siz «Mən gördüm» əvəzinə «Mən **görmüşəm**» deyirsiniz.

“Seen any movies?” I asked.

«Siz heç film **görmüsünüzmü**» – deyə soruşdum.

Yuxarıdakı misallarda keçmiş zaman feli sifəti ingilis dilində keçmiş zaman forması ilə uyğunluq əmələ gətirir. Bu hal omonimliyə və hətta perfektin imperfektlə birləşməsinə gətirib çıxarır.

Misallardan görüldüyü kimi, ingilis dilində perfektiv zaman dəyişmələri çox hallarda qrammatik normalara əsaslanır və tekstoloji amillərdən asılı olur. Zaman dəyişmələri daha çox vasitəsiz və vasitəli nitqlə bağlı olaraq baş verir. Azərbaycan dilində zaman formalarının işlənməsində belə qrammatik məhdudiyyət, demək olar ki, yoxdur.

İngilis dilinin danışiq üslubunda perfekt zaman formasında olan qrammatik dəyişmələr (məsələn «have seen» əvəzinə, sadəcə olaraq «seen» deyilməsi) Azərbaycan dilində də özünü göstərir. Başqa sözlə, **-miş** şəkilçili nəqli keçmiş zamanın II şəxs tək və cəm formalarında **ş** samiti, bir qayda olaraq, düşür: **görmüşsən** əvəzinə **görmüsən**; **görmüşsünüz**, əvəzinə **görmüsünüz** və s. Fonetik səbəblə bağlı olan bu hal ədəbi dilin şifahi danışiq üslubunda, bir çox hallarda yazı dilində də özünü göstərir.

Müasir Azərbaycan dilində nəqli keçmiş zamanın iki formasının (-miş, -miş, -muş, -müş və -ib, -ib, -ub, -üb...) mövcudluğu da, fikrimizcə, üslubla bağlıdır. Birinci forma daha çox rəsmi üslubla bağlıdırsa, ikincinin işlənmə dairəsi daha çox bədii və məişət-danışiq üslubları ilə məhdudlaşır.

İngilis dilində perfekt zamanda ekspressiv əsaslı üslubi qrammatik dəyişmələrin yaratdığı mənalar (his hands had touched əvəzinə had his hands touched; you had come əvəzinə had you come; he had been əvəzinə had he been; I have seen əvəzinə have I seen və s.) Azərbaycan dilində fonetik üsullarla ifadə oluna bilər.

İngilis dilində perfekt zamanın üslubi imkanlarına modallıq mənası da daxildir. Perfekt zamanın şübhə, ehti-

mal bildirdiyi üslubi məqamlarda Azərbaycan dilində cümləyə modal sözlər əlavə etməyə ehtiyac yaranır.

Nəticə etibarilə demək mümkündür ki, müxtəlif dillərin qrammatik kateqoriyalarında müşahidə olunan özümlüklər həmin dillərin üslubi sistemlərində daha rəngarəng linqvistik ifadə vasitələri ilə təzahür edir.

NƏTİCƏ

Monoqrafiya mövzusu üzərində aparılmış tədqiqat işi aşağıdakı nəticələri əldə etməyə imkan verir:

1. İngilis və Azərbaycan dillərinin zamanlar sistemi müvafiq olaraq aspekt və sıra kateqoriyaları ilə mürəkkəbləşən zəngin qrammatik formalar sistemi kimi hər iki dilin qrammatik quruluşunun əsasını təşkil edir.

2. Azərbaycan və ingilis dillərində hər bir hal və hərəkət üç zaman çərçivəsində – keçmiş, indiki və gələcək zamanda baş versə də qrammatik zaman kateqoriyası hər dilin özünəməxsus çoxsaylı zaman göstəriciləri ilə realizasiya olunur.

3. Müasir ingilis dilindəki perfekt zamanların sərbəst sintaktik birləşmə hesab olunan konstruksiyalardan törəməsi onun Azərbaycan dilindəki ifadə formalarında da müşahidə edilir.

4. Perfekt zaman formaları qrammatik məzmunca istər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilində semantik baxımdan tərz kateqoriyası ilə bağlıdır.

5. İndiki perfekt zaman forması semantik cəhətdən Azərbaycan dilində daha çox nəqli keçmiş zaman formasına uyğun gəlir. Bununla belə işləndiyi sintaktik mühitdən, bildirdiyi mənadan asılı olaraq indiki perfekt Azərbaycan dilində indiki zaman, feli bağlama, feli sifət və perifrastik fel formaları ilə də ifadə olunur.

6. Keçmiş perfekt zaman forması Azərbaycan dilində həm nəqli keçmiş, həm də nəqli keçmişin hekayə (uzaq keçmiş) formaları ilə ifadə olunur. Müasir Azərbaycan dilinin qrammatik normasına görə keçmiş perfektin Azərbaycan dilində əsas qarşılığı nəqli keçmiş zaman formasıdır. Bununla yanaşı, ikinci ifadə forması da tədricən işlək ədəbi dil normasına çevrilməkdədir.

7. Tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrində keçmiş perfekt zaman feli sifət və ya feli bağlama ilə ifadə olunur.

8. İngilis dilində gələcək perfekt və keçmişə nəzərən gələcək perfekt zaman formaları Azərbaycan dilində perifrastik fel formaları – keçmiş zaman feli sifəti ilə qəti gələcək zamanda olan «olmaq» feli vasitəsilə ifadə olunur. Gələcək perfekt zaman forması keçmişə aid olan və icrası güman edilən hərəkəti bildirərkən modallıq mənə çaları qazanır.

9. İngilis dilində perfekt zaman formaları zəngin üslubi imkanlara malikdir. Həmin zaman formalarının üslubi xüsusiyyətləri ingilis dilində linqvistik mühitdən və işlənmə yerindən (dil üslubları) asılı olur.

10. İngilis dilində perfekt zaman formalarının üslubi imkanları Azərbaycan dilində müxtəlif qrammatik, modallıq bildirən vasitələrlə ifadə olunur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1989, 364s
2. Axundov Ağamusa. Felin zamanları, Bakı, Azərb. Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, 1961, 139 s.
3. Axundov Ağamusa. Ümumi dilçilik. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1979, 254 s.
4. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı (oçerklər). Bakı, Elm, 1970, 358s.
5. Azərbaycan dilinin qrammatikası, fonetika və morfolojiya, I hissə, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1951, 268s.
6. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Morfologiya, I hissə, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1960, 335s.
7. Azərbaycan tarixi, Ic., Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1961, 448s.
8. Bağırov Ə.A. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, Azərbaycan Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1985, 79s.
9. Cahangirov F.F. İngilis dilində perfekt zaman formaları və onların Azərbaycan dilində ifadəsi. Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2000.
10. Cəfərova B. İngilis və Azərbaycan dillərində felin zamanlar sistemi. Bakı, 2004.
11. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 272s.
12. Əfəndiyeva T. Felin keçmiş zaman formaları. Bakı, "Nurlan", 2005.
13. Əliyev Ə.Q. Alman dilinin qrammatikası. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1959, 234s.
14. Hacızadə Ə. Vəfalım mənim. Bakı, Gənclik, 1993, 368s.
15. Həsənov c. «Ağ ləkə»lərin qara kölgəsi. Bakı, Gənclik, 1991, 200s.

16. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, III h. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1973, 360s.
17. Kərimzadə F. Çaldıran döyüşü. Bakı, Yazıçı, 1987, 304s.
18. Quliyeva M.Ə. Fransız dili. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1983, 376s.
19. Məmmədaliyev V.M. Ərəb ədəbi dilində felin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları. Bakı, BDU nəşriyyatı, 1992, 244 s.
20. Məmmədخانlı Ə. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, Yazıçı, 1985, 292 s.
21. Mirzəyev H.İ. Azərbaycan dilində fel. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1986, 320s.
22. Musayev Oruc. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1986, 368 s.
23. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, II c., Bakı, Elm, 1980, 512s.
24. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, Bakı, Azərb. Dövlət Ped. İn-tu nəşriyyatı, 1961, 190s.
25. Rəcəbova R.X. Azərbaycan dilində fel tərzlərinin ifadə üsulları (namizədlük dissertasiyası). Bakı, 1995, 228 s.
26. Rüstəmxanlı S. Ömür kitabı. Bakı, Gənclik, 1989, 368s.
27. Rüstəmov R.A. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965, 320s.
28. Rüstəмова T.Z. Fars və Azərbaycan dillərinin müqayisəli qrammatikası. Tehran, 1998, 294s.
29. Şıxlı İ. Namərd gülləsi. Bakı, Yazıçı, 1991, 232s.
30. Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyyat. Bakı, Azərnəşr, 1933, 91s.
31. Tahirov İ.M. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, "Nurlan", 2007.
32. Vahabzadə B. Lirikə. Bakı, Azərnəşr, 1990, 216s.

Rus dilində

33. Ализаде Г.А. Времена глагола в современном персидском литературном языке. Автореферат. дис., представленной на соиск. уч.ст.канд.филолог. наук, Баку, 1954, 19с.
34. Английская грамматика в диалогах: Употребление времен (Н.И.Шпекина, Н.И.Цаплина, Е.М.Алексеева и др.), Москва, Высшая школа, 1986, 207с.
35. Античные теории языка и стиля. Москва – Ленинград, Соцэкгиз, 1936, 341 с.
36. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. Ленинград, «Просвещение», 1981, 295с.
37. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва, Издательство «Советская Энциклопедия», 1966, 608с.
38. Ахундов А.А. Изъявительное наклонение глагола – Сб. тез. «Совещание по вопросам категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках», Баку, Изд-во АН Азерб.ССР, 1961, 46 с.
39. Ахундов А.А. Изъявительное наклонение глагола в Азербайджанском языке (опыт структурного анализа) – Сб. ст. «Вопросы категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках». Баку, Эльм, 1968, 230 с.
40. Ахундов А.А. О соотношении категории времени и категории ряда в тюркских языках – «Zeitschrift fur Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung». Band 33, Heft 4, Akademie Verlag, Berlin, 1980, 448 с.
41. Базовые грамматические единицы языка в речевой коммуникации. (Сб.науч.тр. Моск.гос.ин-т иностр.яз.им. Мориса Тореза), Москва, 1988, 144с.

42. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. Москва, Изд. «Высшая школа», 1973, 424с.
43. Богородицкий. Общий курс русской грамматики, Москва-Ленинград, Соцэкгиз, 1935, 354 с.
44. Бондарко А.В. Вид и время русского глагола. Москва, «Просвещение», 1971, 238 с.
45. Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст. Ленинград, «Наука», 1971, 112с.
46. Бондарко А.В. К вопросу о «транспозиции» (Употребление прошедшего времени глагола в современном русском языке для обозначения абстрактного настоящего). «Ученые записки» ЛГПИ им. Герцена, т.248, Ленинград, 1963, 404с.
47. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. Москва, «Просвещение», 1965, 492с.
48. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). Москва – Ленинград, Учпедгиз, 1947, 784 с.
49. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. Москва, Изд.АН СССР, 1963, 255с.
50. Воронцова Г.Н. Значение перфекта (The Present Perfect) в современном английском языке. Докт.дисс.Москва, 1953, 297с.
51. Воронцова Г.Н. Очерки по грамматике английского языка. Москва, «Издательство Литературы на Иностраных языках», 1960, 396с.
52. Гаджиева Т.А. Система форм прошедшего времени глагола в современном азербайджанском литературном языке (автореф. кандид.диссерт.). Москва, 1958, 26с.
53. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. Москва, Изд.лит. на иностр.яз. 1958, 459с.
54. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. Москва, Государственное Учебно-педогогическое

- издательство Министерства Просвещения РСФСР, 1955, 464с.
55. Грамматика русского языка. том 1, Москва, изд. АН СССР, 1952, 720с.
 56. Грамматика французского языка. Москва, Издательство «Лист», 1996, 92с.
 57. Гусейнов М.У. Перфектные формы английского глагола в тексте. Автореферат дис. на соиск.уч.ст.канд.филолог. наук. Москва, 1986, 24с.
 58. Дмитриев Н.К. К вопросы о значении османской глагольной формы на «-мыш». – Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее. АН СССР, том II, вып. I, Ленинград, 1926, 417с.
 59. Есперсен О. Философия грамматики. Москва, Издательство иностр.лит., 1958, 404с.
 60. Жирмунский В.М. Об аналитических конструкциях. – «Аналитические конструкции в языках различных типов», Москва-Ленинград, Изд-во АН СССР, 1965, 352 с.
 61. Иванова И.П. Вид и время в современном английском языке. Ленинград, Издательство Ленинградского Университета, 1961, 200с.
 62. Иванова И.П. и др. Теоретическая грамматика современного английского языка. Москва, «Высшая школа», 1981, 285с.
 63. Ильиш Б.А. Современный английский язык. Москва, Госиноиздат, 1948, 347с.
 64. Казахско-русский словарь. Алма-Ата, изд. АН Казахской ССР, 1954, 953с.
 65. Кобов И.У. Учение античных грамматиков о падежах (автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук), Львов, 1955, 19 с.
 66. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва, – Ленинград, Изд-во АН СССР, 1956, 569с.

67. Кошмидер Э. Очерк науки о видах польского глагола (опыт синтеза) – Сб. «Вопросы глагольного вида». Москва, изд. АН СССР, 1962, 243 с.
68. Латинский язык (под общ. редак. В.Н.Ярхо и В.И.Лободы). Москва, «Просвещение», 1983, 319с.
69. Меликова – Толстая С.В. Будущее время в греческом языке. – «Уч.зап.ЛГУ им. А.А.Жданова», №156, серия фил.наук. вып.15, Ленинград, 1952, 224с.
70. Налоев А.Х. Категория времени кабардинского глагола (автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук). Нальчик, 1956, 23с.
71. Об ораторском искусстве. Москва, Госполитиздат, 1958, 272с.
72. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Москва, Учпедгиз, 1956, 511 с.
73. Потеня А.А. Из записок по русской грамматике, т.IV, Москва – Ленинград, Изд.АН СССР, 1941, 320.
74. Серебренников Б.А. Категории времени и вида в финно-угорских языках пермской и вольской групп. Москва, Изд-во АН СССР, 1960, 300с.
75. Словарь иностранных слов. Москва, Издательство «Русский язык», 1980, 624с.
76. Смирницкий А.И. Морфология английского языка. Москва, Изд-во лит. на иностр.яз., 1959, 439с.
77. Современный русский язык. Морфология. Москва, Изд-во Моск.ун-та, 1952, 520с.
78. Теория функциональной грамматики. Введение аспектуальность. Временная локализованность. Таксис, Ленинград, Изд. «Наука», Ленинградское отделение, 1987, 347с.
79. Томсонь А.И.Общее языковедение. Одесса, 1910, 378 с.

80. Хаймович Б.С., Роговская Б.И. Теоретическая грамматика английского языка. Москва, Изд. «Высшая школа», 1967, 299с.
81. Холодович А.А. Очерк грамматики корейского языка. Москва, изд. литературы на иностр. языках, 1954, 320с.
82. Чибик – Полейка А.И. Стилистика русского языка. часть I, Воронеж, Изд-во Воронежского ун-та, 1962, 115с.
83. Штелинг Д.А. Категория перфект – неперфект и грамматика текста. ИЯВШ, №5, 1975.

İngilis dilində

84. Byron G.G. Selections. Moscow, Progress Publishers, 1973, 526с.
85. Chesterton G.K. “The Fool of the Family”, Modern English Short Stories. Moscow, “Progress Publishers” 1979, 559с.
86. European Prison Rules. Strasbourg, Council of Europe, Publishing and documentation Service, 1987, 95с.
87. Galperin I.R. Stylistics. Moscow, «Higher School», 1977, 336с.
88. Ganshina M.A. M.A., Vasilevskaya N.M. – English Grammar. Moscow, Higher School Publishing House, 1964, 546 с.
89. Garnett D. “Letting Down the Side”, Modern English Short Stories. Moscow, Progress Publishers, 1978, 457с.
90. Hailey A. Airport. New York, Doubleday and Company, 1968, 440с.
91. Hailey A. Hotel. Bantam Books. New York, 1972, 346с.
92. Hemingway E. For whom the Bell Tolls, Moscow, Progress Publishers, 1981, 560с.
93. Plyish B. The Structure of Modern English. Ленинград, Издательство «Просвещение», 1971, 366с.

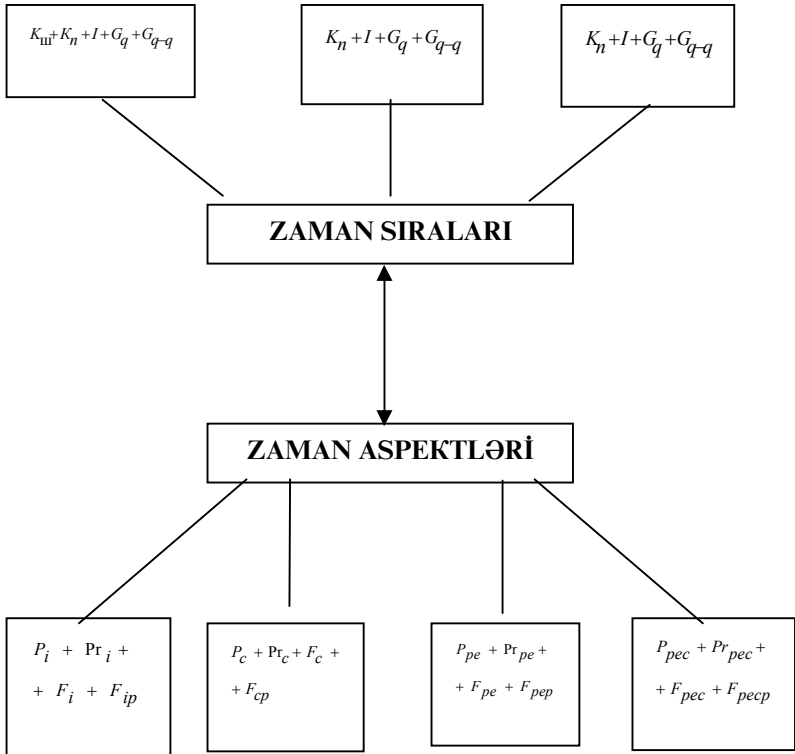
94. Joyce J. "The Dead", Modern English Short Stories. Moscow, Progress Publishers, 1979, 559c.
95. Levin I. A Kiss Before Dying. New York, Simon and Schuster, 1953, 221 c.
96. London Jack. Martin Eden. Kiev, Dnipro Publishers, 1980, 367c.
97. Maugham S. The Moon and Sixpence, Moscow, Progress Publishers, 1972, 240c.
98. Maugham W.S. The Painted Veil. Москва, «Международные отношения», 1998, 248c.
99. Nesfield J.C. English Grammar Past and Present. London, 1922, 234c.
100. Oxford Advanced Learner's Dictionary, Oxford, Oxford University Press, 1995, 1428c.
101. Poutsma H. A Grammar of Late Modern English, The Parts of Speech, pt.II, section II, Groningen, 1914, 314c.
102. Sweet H. A New English Grammar Logical and Historical. Oxford, Clarendon Press, pt.I-1952, 499c.; pt. II,– 1955, 131c.
103. Thackeray W.M. Vanity Fair, part II, Moscow, Foreign Languages Publishing House, 1950, 378c.
104. "The Independent" (newspaper), № 2, 194, October 30, 1993.
105. Weber G. Der Bau der englischen Sprache. Leipzig, 1934, 193c.
106. Wilde Oscar. Selections. Volume I, Москва, Издательство «Прогресс», 1979, 392c.
107. Williams W.C. "The Use of Force", XX century American Short Stories. Москва, «Высшая школа», 1979, 190c.

ƏLAVƏLƏR

İNGİLİS DİLİ ZAMAN VƏ PERFEKT ZAMANLAR SİSTEMİNİN BƏZİ STRUKTUR MODELƏRİ

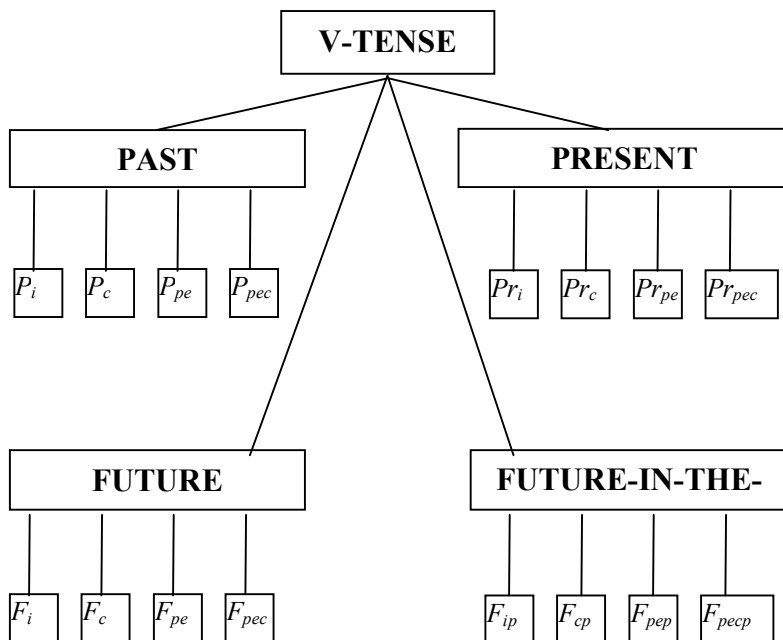
Azərbaycan və ingilis dillərində zaman sistemləri

Sxem 1

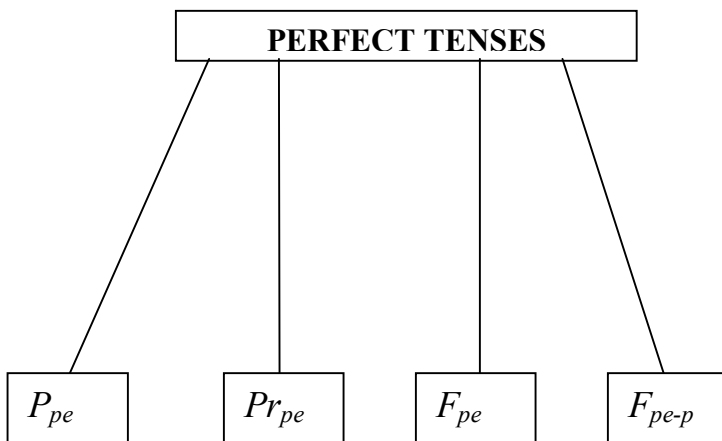
İNGİLİS DİLİNDƏ FELİN ZAMAN SİSTEMİ

Sxem 2

İNGİLİS DİLİNDƏ PERFECT ZAMANLAR SİSTEMİ

Sxem 3

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL FELİN ZAMAN KATEQORİYASININ TƏDQIQINƏ DAİR	7
II FƏSİL. PERFƏKT ZAMAN FORMALARI VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ	22
2.1. ÜMUMİ QEYDLƏR	22
2.2. PRESENT PERFECT VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ	28
2.3. PAST PERFECT VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ	44
2.4. FUTURE PERFECT VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ	64
2.5. FUTURE PERFECT – IN – THE – RAST VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ	76
III FƏSİL PERFƏKT ZAMAN FORMALARININ	84
ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ	84
3.1. ÜMUMİ QEYDLƏR	84
3.2. PERFECT ZAMAN FORMALARI DİL ÜSLUBLARI İŞİGİNDƏ	89
3.3. PERFƏKTİV ZAMAN ƏVƏZLƏNMƏLƏRİ	103
NƏTİCƏ	113
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	115
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ	115
RUS DİLİNDƏ	117
İNGİLİS DİLİNDƏ	121
ƏLAVƏLƏR	123